

॥ श्रीः ॥

समुद्रयानादिशास्त्रार्थसिद्धान्तसंग्रहः

मुख्यपीठशृंगेरीमठाधिपतिश्रीमत्परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यज्ञगुरुश्रीमच्छंकराचार्याणां तथा मु-
ख्यविद्याधिपीठ वाराणसीपुरीस्थानां महाम-
होप्रध्यायपदधारिप्रभृतीनां वेदशास्त्रसं-
पन्नानां पंडितानामन्यदेशीयानां
पंडितानां च संमतः

अयम्

मुंबापुरीकर्नाटकमुद्रणालये

मुद्रितः

शके १८२७.

सन १९०६.

अर्पणपत्रिका.

श्रीमत्परमहंसपरिभाषाचार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणत्वाद्यनेकपदाङ्कितजगद्गुरु श्रीमच्छंकराचार्यशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वरश्रीमन्माधवतीर्थस्वामिनां चरणकमलेषु—
विनयपूर्वकं प्रार्थ्यते यन्मुम्बापुर्यां श्रीमदाचार्यचरणैर्विक्रमशकाब्दाः १९६१ पौषशुक्ल त्रयोदश्यां गुरुवासरे समुद्रयानादिप्रायश्चित्तस्य स्माद्वि निर्णयः दत्तोऽस्ति । तस्य विरुद्धोऽयं “समुद्रयानादिशास्त्रार्थसिद्धान्तसंग्रहः” परिदृश्यते । अतएव श्रीमच्चरणेषु अर्पितोऽस्ति । एवंशास्त्रास्महे यदिमं पर्यालोच्य श्रीमद्विदत्तो निर्णयः शास्त्रानुसार्यथवाऽयं समर्पितः संग्रहो वेति निर्णयः प्रेषणीय इति माघ शुक्ल वसंत पंचमी १९६२

पण्डित गङ्गूलालजी
धर्मपुस्तकालय,
भुलेश्वर मुंबई.

सत्याभिलाषी,
विठ्ठल राजाराम दलालः

समुद्रयानगमनदोषमीमांसा.

ॐ तत्सत् ।

वाणिज्यराजादिनिमित्तकसमुद्रनौयाने तत्काले स्वधर्मानुष्ठाने म्लेच्छादिभिर्गुह्यतर संसर्गाभावे च द्विजानां प्रायश्चित्ताभावः अव्यवहार्यतामावश्च । धर्मार्थसमुद्रयानगमने तु स्वधर्मत्यागे म्लेच्छादिभिर्गुह्यतरसंसर्गे च कृतप्रायश्चित्तानामपि द्विजानामव्यवहार्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्यतेति विशेषः ।

तथा हि हेमाद्रौ कलिवर्ज्यप्रकरणे—“विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम्” इत्युपक्रम्य “द्विजस्यान्धौ तु गौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः” इति आदित्यपुराणवचने शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संग्रहपदवाच्यव्यवहार्यतानिषेधेन यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंग्रह इति प्रतिपादितम् । अत्र शोधितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिमित्ताभूतपापनिश्चय आक्षिप्यते तन्निश्चयश्च पापावेदक शास्त्रादेव, समुद्रनौगमनमात्रे कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनान्न तस्य निषिद्धता, किंतु तद्रमनकाले म्लेच्छादिस्पृष्टजलान्नसेवन एव तत्पापनोदनाय कृतेपि प्रायश्चित्तेन तद्यातुः संग्रह इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्यापीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संग्रह इत्येवाभिदध्यात् । न च तथा मिहितम् । न च

“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥

अब्धियाने निर्णयः ।

श्रीः

महोपासः ! किञ्चित्कालादस्यां मुम्बापुर्यां द्वौपान्तरगमनसमुद्रयानादिविषयिणी प्रसरति चर्चा । अत्रास्ति पक्षत्रयम् । तत्र प्रथमतः पारसीदैनिकपत्रसम्पादका यत्किञ्चिदुक्त विषये प्रतिपादयन्ति न ते श्रुतिस्मृत्यनुयायिनो नापि तद्विदः । द्वितीयपक्षे धर्मशास्त्रानभिज्ञा द्विजातयस्ते न मुहुरिति अब्धियानादौ श्रीमदाचार्यश्रीशृङ्गेरीपीठाधिपतिप्रदत्ता व्यवस्था संस्कृतचन्द्रिकातः प्रत्यक्षरमिह प्रकश्यते तामवलोक्य विदन्तु ते धर्मशास्त्राशायमिति । अवशिष्टपक्षे स्मृत्यादिपर्यालोचका विद्वांसस्तेऽपि समवलोक्यैनां प्रसीदन्वित्वलं पल्लवितेन ।

सुविदितमेवैतच्चान्द्रिकाप्रणयिनां यन्नातिपूर्वमेव मोहमय्यां कमपि कपोलजातीयं समुद्रयायिनं प्रायश्चित्तप्रदानपुरःसरं संव्यवहार्यतामापादयद्भिः ‘श्रीमद्द्वारकापीठाधिष्ठितैः श्रीमज्जगद्गुरुपादैर्विस्पष्टाक्षरमेव’ विदेशगमने दोषाभाव उदघोषीति । एवं हि प्रतिपादयन्ति मोहमय्यां प्रकाशमानानि संधादपत्राणि । कतिपयेभ्यश्च दिवसेभ्यः पूर्वं वेङ्कटेशसमाचारनाम्नि संवादपत्रे प्रकाशिता श्रीमद्द्वारकाजगद्गुरुप्रदत्ता एतद्विषयिणी व्यवस्था निराबाधमेवैतद्विस्पष्टयति । यद्यपि सर्वथा प्रमाणमेव नः श्रीजगद्गुरुपादास्तथापि न किल समुल्लङ्घितधर्ममर्यादान्यमीषामपि वचनानि श्रद्धेयतामापद्यन्ते । दुर्नोति चास्मदीयं चेत् एवविधैरयुक्तप्रार्थैर्निर्णयैः श्रीमज्जगद्गुरुपीठस्य दोषास्पदीकरणम् । पर्जन्यैर्वर्षं हि वर्षन्तीदानामपशब्दाञ्च श्रीमति द्वारकाजगद्गुरुपीठे धर्मानुयायिनो विद्वांसः । न चैतच्छक्यते सोढुमस्माभिः । अयुक्त एव चायं निर्णय इति तु निःसन्देहमेव ब्रूमः । अत एव च शास्त्रालङ्घनमेव प्रत्याख्यायते सोऽयमस्माभिः । यश्चात्र समुचितः शास्त्रार्थः सोऽयं प्रागेव प्रकाशितः प. प. श्रीमच्छृङ्गेरीपीठाधिष्ठितैः श्रीमज्जगद्गुरुचरणैः । सोऽयमिदानीं प्रेक्षावतां नयनगोचरतामापद्यतामिति यथावस्थित एव चन्द्रिकायां प्रकाश्यते । सुनिपुणं च समवेक्ष्यैतं समवधार्यतां कृतप्रायश्चित्तानामपि विदेशगामिनामसंव्यवहार्यत्वं दुरुत्सारमेवेति ।

काञ्च्यां प्रकाशमानाशा चास्मत्सहजीविन्या श्रीमत्या मञ्जुभाषिण्या प्रकाशितो यथासमयमत्र प्राचीनः केनापि प्रामाणिकेन दाक्षिणात्यपण्डितप्रवरेण प्रदत्तः शास्त्रार्थ इति सहस्रशोऽस्यै धन्यवादान् वितरामः । यत्तु प्रजल्पितं केनापि संपादकसिंहेन सोऽयं संवादपत्रिकानामस्थान एव केवलं कोलाहल इति प्रक्षिप्यतां तावत्तेन वेङ्कटेशसमाचारे प्रकाशितायां व्यवस्थायां समुन्मीलितं चक्षुरित्येतावदेव ब्रूमः ।

श्रीमच्छृङ्गेरीपीठप्रदत्तस्तु निर्णयः ‘कृत्यब्धियानमीमांसासंज्ञः सन्दृश्यतामयं धीरैः यथा—

श्रीरस्तु ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः

कल्यब्धियानमीमांसा ।

यो देवस्त्रिपुरान्धकादिविजयी ध्यायन्ति यं योगिनो येनधारि कलानिधिविधिमुखा
यस्मै नमस्कुरुते । यस्माद्विश्वमिदं चराचरमभूद्यस्याधर्मद्वीन्द्रजा यत्राव्याजकृपातरङ्गलहरी
बोभूयतेऽव्यात्स नः ॥ १ ॥

सोऽव्याद्रजास्यः किल रत्नगर्भनामा सहिष्णुर्धरंश्चकास्ति । यस्योदरभ्राजदनेकरत्नप्र-
दर्शनार्थं धरणीधराग्रे ॥ २ ॥

वाल्मीकिमुख्यकविराहुपगीयमानवाक्चातुरीवितरणप्रथितप्रशस्तिः । वागीशवासवमु-
खामरसेव्यमाना वाग्देवता भवतु वाञ्छितसिद्धये नः ॥ ३ ॥

समेधमानैरखिलैरनुक्षणं कलाकलापैरधिकं समुल्लसन् । कलङ्कशून्यो विबुधैरधिषितोऽ-
यमीन्दुरन्यादृश एव भूतले ॥

श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिन्नव्यनृसिंहभारत्यभिधापदेशात् । श्रीशंकरार्यो भुवनैकमान्यो जे-
जीयते संप्रति शृङ्गपुर्याम् ॥

तत्सन्निधौ यस्तदनुग्रहार्थं लक्ष्मीनृसिंहार्यविनेयवर्यः । स्मृत्युक्तराद्धान्तसमर्थयिष्णुः
काशीनृसिंहाभिदया चकास्ति ॥

श्रीगुर्वनुज्ञया तेन जैमिनीयनयान्वयात् । कल्यब्धियानमीमांसा क्रियते कुतुकान्मया ॥
कलियुगे द्विजानां समुद्रयानं सामान्यतो धर्मशास्त्रनिषिद्धं न वेति शास्त्रनिषिद्धत्वेऽपि
पातित्यहेतुर्न वेति पातित्यहेतुस्त्वेऽपि तस्य प्रायश्चित्तमस्ति न वेति अस्ति चेत्तादृशप्राय-
श्चित्तेन परिपूतस्य समुद्रयाधिसम्मान्यस्य संसर्गस्सामान्यतश्शास्त्रनिषिद्धो न वेति च चतुर्धा
विप्रतिपत्तयस्सन्ति ।

तत्र प्रथमविप्रतिपत्तौ कलियुगे द्विजानां समुद्रयानं सामान्यतो धर्मशास्त्रनिषिद्धमिति सि-
द्धान्तः । तथा हि कलिवर्ज्यप्रकरणे पराशरमाधवीयस्मृतिसंग्रहयोः—द्विजस्याब्धौ तु निर्माणं
शोधितस्यापि संग्रह इति । स्मृतिसंग्रहे समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणमिति । मदनपा-
रिजाते समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणमित्याद्यनेकवचनैस्सामान्यतस्समुद्रयानस्यैव
निषेधात् । न च हेमाद्रौ मांसं कारागृहे वासो नौभिर्द्यात्रा दिनत्रयम् । म्लेच्छावास्तथा पक्ष-
यस्य स्यात्स तु पातकीति दिनत्रयान्यूनकालिकनौकायानवत एव पातकित्वप्रतिपादकम-

रीचिवचनेन दिनत्रयान्यूनकालिकनौकायानस्यादौषत्वप्रतिपादनपरेण विरोधादुत्सर्गपवाद-
न्यायेन पूर्वोक्तवचनानां दिनत्रयान्यूनकालिकसमुद्रयाननिषेधपरत्वस्यैवाङ्गीकरणीयतया
दिनत्रयान्यूनकालिकसमुद्रयानस्य निषेधाविषयत्वात् न समुद्रयानसामान्यस्य शास्त्रनिषिद्धत्व-
मिति वाच्यम् । ययोर्वाक्ययोर्मध्ये एकस्यासंकोचेनैव प्रवृत्तौ अन्यत्रिविषयं स्पष्टतयोरेवो-
त्सर्गपवादभावः यथा मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्युत्सर्गः । अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्यपवादः
तत्र मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्येतस्यासंकोचेन सर्वभूतहिंसानिषेधपरत्वे अग्नीषोमीयमि-
त्यादेर्निर्विषयत्वमापद्येत । अतो मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यस्य संकोचेन अग्नीषोमीयपश्व-
तिरिक्तसर्वभूतहिंसानिषेधपरत्वमङ्गीकरणीयम् । प्रकृते तु द्विजस्याब्धौ तु निर्माणमित्यादि
वचनानामसंकोचेन स्वार्थसमुद्रयानसामान्यनिषेधपरत्वेऽपि नौभिर्द्यात्रा दिनत्रयमिति वच-
नस्य नद्याधिकरणकदिनत्रयान्यूनकालिकनौकायानकर्तुः पातकित्वप्रतिपादनद्वारा दिनत्र-
यान्यूनकालिकनद्याधिकरणकनौकायानस्य अदौषत्वप्रतिपादनपरत्वे बाधकाभावात् नौभि-
र्यात्रेत्यादेस्संकोचकत्वासंभवेन्न द्विजस्याब्धादिवचनान्यसंकोचेनैव स्वार्थं बोधयन्तीति
दिनत्रयान्यूनकालिकसमुद्रयानस्यापि समुद्रयानत्वाविशेषण निषेधाविषयत्वसंभवात् समुद्र-
यानसामान्यमपि शास्त्रनिषिद्धमेव । न च बोधायनसूत्रे पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथो-
त्तरतो यानि दक्षिणतस्तादिभ्याख्यास्यामो यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं
पर्युषितभोजनम् मातुलपितृष्वसृदुहिर्तृपरियणयनमित्यथोत्तरत ऊर्णाविक्रयश्शीधुपानमुभ-
यतो दद्विव्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमितीतरदितरस्मिन्कुर्वन्तुध्यतीतीतरदितरस्मिन्स्त
त्र तत्र देशप्रामाण्यादित्यनेन समुद्रयानस्योत्तरीयद्विजधर्मत्वेनोक्तत्वादौत्तरीयद्विजकर्तृकस-
मुद्रयाननिषेधासंभवेन दाक्षिणाल्यद्विजकर्तृकसमुद्रयानमात्रनिषेधश्चैत्र द्विजस्याब्धादिव्यादि-
वचनतात्पर्यविषयत्वाङ्गीकारावश्यकतया न समुद्रयानसामान्यस्य शास्त्रनिषिद्धत्वमिति वा-
च्यम् । उक्तबोधायनसूत्रे समुद्रयानस्योत्तरीयद्विजधर्मत्वेन प्रतिपादितं कलियुगेतरयुगाभि-
प्रायेणेति वक्तव्यम् । न च सहपठितानामूर्णाविक्रयशीधुपानादीनां कलिधर्मत्वेन समुद्रयान-
स्यापि कलिधर्मत्वमेव वक्तुं शक्यम् आयुधीयकस्य कलिनिषिद्धस्यापि सह पाठात् । आ-
युधीयकं शस्त्रधारणं तत् ब्राह्मणानां कलियुगे निषिद्धम् । तथा च वैद्यनाथीये-ब्राह्मणाना-
मापद्रुत्तिकथनावसरे असंभवे त्वापदि क्षत्रियादिवृत्तिर्हिंसाप्राया वर्जनीया आततायिद्विजा-
भ्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् । आपद्रुजिर्द्विजाभ्याणामश्वस्तनिकृता तथेति कलौ निषिद्धत्वा-
त् । क्षत्रवृत्त्या वैश्यवृत्तिः प्रशस्ता स्यात्कलौ युग इत्याश्वलायनस्मरणाच्चेत्यादिना शस्त्रधा-
रणरूपायुधीयकस्य हिंसाप्रायक्षत्रियवृत्तिस्वरूपतया तस्य कलिनिषिद्धत्वं कलिवर्ज्यप्रकरण-
पठितेन आततायीत्यादिवचनेन आश्वलायनस्मृत्या च समर्थितम् अतः कलिनिषिद्धेनायु-
धीयकेन सह पाठात् समुद्रयानस्यापि कलिनिषिद्धत्वमेव । न च विनिगमनाविरह इति
वाच्यम् । उक्तबोधायनसूत्रस्य कलियुगेतरयुगासाधारणायुधीयकादिधर्मप्रतिपादकतया क-
लियुगधर्ममात्रप्रतिपादकत्वाभावेन कल्यादिपदसमभिव्याहृतत्वाभावेन च तदपेक्षया उक्त-

कलिवर्ज्यप्रकरणपठितानां द्विजस्येत्यादिवचनानां नियमतः कलिवर्ज्यधर्मबोधनार्थमेव प्रवृत्ततया कल्यादिपदसमभिव्याहृतत्वेन च प्राबल्यस्यैव विनिगमकत्वात् । उक्तबोधायनसूत्रे आयुधीयकसमुद्रयानयोः कलिनिषिद्धयोरुपादानं कलियुगेतरयुगाभिप्रायकमेवेति कल्यविच्छिन्नद्विजकर्तृकसमुद्रयानसामान्यस्य शास्त्रनिषिद्धत्वं युक्तमेवेति ॥

अथ द्वितीयविप्रतिपत्तिनिषेधकोटिवादिनः उक्तरीत्या समुद्रयानस्य कलिनिषिद्धत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वेऽपि न तस्य पतनहेतुत्वं संभवति पतनहेतुषु महापातकेषु तत्तुल्येषु च पातकेषु मनुयाज्ञवल्क्यपराशरादिभिः समुद्रयानस्यापरिगणितत्वात् । न च तस्य परिगणनाभावेऽपि स्मृतिनिषिद्धया चिरकालाभ्यासे तस्यैव पतनहेतुत्वं संभवति । गौतमसूत्रे मातृपितृयोनिःसंबन्धागस्तेननास्तिकानिन्दितकर्माभ्यासपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेत्यादिना निन्दितकर्माभ्यासिनामपि पतितत्वस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । निन्दितकर्मणामभ्यासो नाम अनेकवारमनुष्ठानं तच्च द्विःशतकृत्वस्सहस्रकृत्वो न भवति । तेषामविशेषेण पातित्यहेतुत्वाङ्गीकारे द्विवारानुष्ठितगोवधस्य शतवारानुष्ठितगोवधस्य सहस्रवारानुष्ठितगोवधस्य चाविशेषेण पातित्यापत्तिः सहस्रकृत्वोऽनुष्ठानेऽपि पातित्यासंपादकदिवास्वापादिकर्तुः पातित्यापत्तिः द्विवारानुष्ठितदिवास्वापस्य सहस्रकृत्वोऽनुष्ठितगोवधस्य चाविशेषेण पातित्यापत्तिश्च । अतः यादृशे निन्दितकर्मणि अर्थवादे प्रत्यवायाधिक्यं श्रूयते यादृशे वा प्रायश्चित्ताधिक्यमभिहितं तादृशस्य निन्दितकर्मणः यावत्संख्याकानुष्ठानेन महापातकादितुल्यत्वं संपद्यते तस्य निन्दितकर्मणस्तावत्संख्याकानुष्ठानं पातित्यहेतुर्भवतीति वक्तव्यम् । एवं च त्रिवारानुष्ठितगोवधादेरेव महापातकतुल्यत्वं संभाव्यत इति तस्यैव पातित्यहेतुत्वम् । न ततो न्यूनसंख्याकस्य । ततोऽधिकसंख्याकानां तु यावत्संख्याधिक्यं तावत्पातित्यविशेषाधायकत्वम् । दिवास्वापादेस्तु सहस्रकृत्वोऽनुष्ठानेऽपि प्रत्यहं क्रियमाणवेदाभ्यासादिनिवर्तनीयप्रत्यवायकतया महापातकतुल्यत्वासम्भवात्पातित्यापादकत्वं न सम्भवत्येवेति नानुपपत्तिः । यादृशस्य गोवधादिरूपनिन्दितकर्मणः त्रिवाराद्यनुष्ठाने महापातकतुल्यत्वं तादृशगोवधादिरूपनिन्दितकर्मणस्त्रिवाराद्यनुष्ठानमेव निन्दितकर्माभ्यासशब्दार्थः । त्रिवाराद्यनुष्ठितगोवधादिनिन्दितकर्मणा एव निन्दितकर्माभ्यासिनः ते पतिता इत्युक्तगौतमसूत्रस्यार्थः । प्रकृते तु समुद्रयानविषये प्रत्यवायविशेषाश्रवणात्प्रायश्चित्तविशेषाविधानाच्च न तस्य पतित्यहेतुत्वमित्याहुः । तत्र । स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तिनिमित्तविभजनावसरे पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति तेनायमाकान्तो महापातकातिपातकसमपातकोपपातकेषु प्रवर्तते संकलीकरणेषु मलिनीकरणेष्वपात्रीकरणेषु जातिभ्रंशकरेषु प्रकीर्णकेषु चेति विष्णुवचनोदाहरणपूर्वकं तादृशविष्णुवचनोक्तरीत्यैव प्रायश्चित्तिनिमित्तानां महापातकातिपातकसमपातकोपपातकसंकलीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकभेदान्नवधा विभागं प्रदर्श्य विभागक्रमेण महापातकनिरूपणानन्तरमतिपातकान्याह मनुस्मृत्युपक्रम्यातिपातकप्रतिपादकानि मन्वादिस्मृतिवचनानि प्रतिपादितानि ।

तेषु च मध्ये बोधायनोऽपीत्युपक्रम्य । अथ पतनीयानि समुद्रयानं ब्राह्मणन्यासापहरणभूम्यनृतं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं शूद्रसेवनं शूद्राभिगमनं यश्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यं च भवतीति बोधायनसूत्रलेखनेन बोधायनसूत्रोक्तं समुद्रयानमतिपातकमिति स्फुटीकृतम् । किं च तत्रैव तत्तत्पापप्रायश्चित्तकथनावसरे पतनीयानां प्राश्नश्चित्तमाह बोधायन इत्युपक्रम्य समुद्रयानमित्यादिबोधायनसूत्रलेखनात् पतनीयशब्दोत्तरवृत्तिबहुवचनेन बोधायनसूत्रोक्तानां समुद्रयानादीनां संबोधामपि पतनीयत्वमिति स्फुटीकृतं वैयनाथदीक्षितैः । बोधायनाचार्यैस्तु अथ पतनीयानीति प्रतिज्ञाय समुद्रयानं ब्राह्मणन्यासापहरणमित्याद्युपन्यासात्समुद्रयानस्य पतनीयत्वं कण्ठवेणोक्तम् । न च महापातकानामेव पतनहेतुत्वं तदतिरिक्तानामतिपातकादीनां त्वभ्यासापेक्षयैव पतनहेतुत्वं न सकृदनुष्ठानमात्रेणेत्यतः प्रकृतसमुद्रयानस्यातिपातकमध्यपरिगुणेनेऽपि न सकृदनुष्ठानमात्रेण पतनहेतुत्वं किन्त्वभ्यासापेक्षयैव उक्तबोधायनसूत्रे पतनहेतुस्वरूपयोग्यार्थकपतनीयशब्दस्यैव प्रयोगात् इति वाच्यम् । मातृपितृयोनिःसंबन्धागस्तेननास्तिकानिन्दितकर्माभ्यासपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिता इति गौतमसूत्रे अतिपातकापेक्षया अत्यन्तन्यूनपितृष्वसृगमनरूपानुपातकवतामपि मातृपितृयोनिःसंबन्धाग इत्यनेन पतितत्वस्योक्तत्वात्ततोऽत्यन्तगुरुभूतातिपातकमध्ये वैयनाथपरिगणितस्य समुद्रयानस्य अभ्यासानपेक्षयैव पतनहेतुत्वम् । न च बोधायनसूत्रे पतनीयशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति शङ्क्यं उदाहरिष्यमाणनीचाभिगमनमित्यादियाज्ञवल्क्यवचने अभ्यासानपेक्षया पतनहेतुष्वपि पतनीयशब्दप्रयोगात् । किं च नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिसनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवमिति याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यानावसरे विज्ञानयोगिभिः । अपिशब्दास्तु पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि महापातकातिपातकसमपातकानुपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकानि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्तीति व्याख्यानात् । उपपातकस्यैवाभ्यासोपक्षयपतनहेतुत्वं ततः पूर्वोपदिष्टानां गुरुतराणां अनुपातकसमपातकातिपातकमहापातकानां सकृदनुष्ठानेनैव पतनहेतुत्वमित्याविष्कृतम् । अतः समुद्रयानस्य अभ्यासं विनैव पतनहेतुत्वं सिद्धम् । यदि च महापातकानामेव पतनहेतुत्वं इतरेषां तु यावताऽभ्यासेन तत्तुल्यत्वं तावदभ्यस्तानामेवेति समुद्रयानस्य वैयनाथदीक्षितैरतिपातकमध्यपाठेऽपि स्मृतौ कुत्रापि अतिपातकत्वावकुते यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकमिति विष्णुवचनोक्तरीत्या प्रकीर्णकत्वमङ्गीकृत्य यथा दिवास्वापादीनामत्यल्पप्रायश्चित्ताप्नोद्यत्वेन न पतनहेतुत्वं तथा समुद्रयानस्यापि प्रकीर्णकत्वादल्पप्रायश्चित्तापनोद्यत्वेन न पतनहेतुत्वं सम्भवतीत्याग्रहः तदापि वक्ष्यमाणरीत्या इदानीन्तनसमुद्रयानस्य कामकृतत्वद्विरावृत्तत्वाभ्यां बोधायनसूत्रोक्तत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य चातुर्गुण्येन द्वादशवार्षिकत्वसम्पत्त्या महापातकतुल्यत्वसम्भवेन भवदुक्तरीत्याऽपीदानीन्तनसमुद्रयानस्य पतनहेतुत्वं सिद्धमिति विधिकोटिरेव ज्यायसीत्यलं पल्लवितेन ॥

अथ तृतीयविप्रतिपत्तिनिषेधकोटिवादिना—उक्तरीत्या समुद्रयानस्य पातित्यहेतुत्वेऽपि माधवविज्ञानयोगिप्रभृतिभिः धर्मशास्त्रनिबन्धनकर्तृभिः प्रायश्चित्तस्यानिर्णीतत्वात्तास्त्र्येव प्रायश्चित्तमित्याहुः । तत्र । कलौ द्वीपान्तरे द्विजानामभावेन अस्मादद्वीपादद्वीपान्तरगमनसाध्यकार्याणामभावात्समुद्रयानस्य विशेषतः प्रसक्त्यभावमभिप्रेत्य माधवादिभिः प्रायश्चित्तनिर्णयाकरणेऽपि वैद्यनाथदीक्षितैः प्रथमं प्रायश्चित्तनिमित्तविभजनावसरे अतिपातकेषु बोधायनोऽपीत्युपक्रम्य समुद्रयानं ब्राह्मणन्यासापहरणमित्यादिबोधायनसूत्रलेखनेन समुद्रयानस्यातिपातकत्वं प्रकटय्य प्रायश्चित्तरूपणावसरे पतनीयानां प्रायश्चित्तमाह बोधायन इत्युपक्रम्य समुद्रयानं । ब्राह्मणन्यासापहरणं भूम्यनुतं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं शूद्रसेकनं शूद्राभिगमनं यश्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यं च भवति तेषां च निर्देशश्चतुर्थकालं मितभोजिनस्सुरपोऽभ्युपेयुस्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहरन्ति पापमिति बोधायनसूत्रमुदाहृत्य शूद्राभिगमन इदं महत्प्रायश्चित्तं ऋतूपगमने अपत्योत्पत्तौ द्रष्टव्यं वृषलीफनपीतस्य विश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रसृतस्य निष्कृतिर्न विधीयत इति स्मृतेरिति लेखनेन उक्तबोधायनसूत्रगतं शूद्राभिगमनमित्यस्यैव शूद्रायामपत्योत्पत्त्याधायकऋतूपगमनरूपविषयविशेषपरिकल्पनेन इतरेषां समुद्रयानमित्यादीनां यथाश्रुतार्थपरतया समुद्रयानादिषु असंकोचेनैव त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तं विधेयमित्यभिप्रायः स्फुटीकृतः । न च तादृशग्रन्थस्य शूद्राभिगमनमात्रे प्रायश्चित्तनिर्णीयकत्वमिति वाच्यम् । उपक्रमे पतनीयानामिति बहुवचनविरोधापत्तेः । तस्मात्समुद्रयाने बोधायनोक्तत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तमेव विधेयमिति वैद्यनाथाभिप्राय इति सिद्धम् । तादृशं च प्रायश्चित्तं अकामकृतसमुद्रयाने कामकृतसमुद्रयाने तु ऋग्विधाने सकृत्समुद्रयाने तु प्रायश्चित्तसमुदाहृतम् । बहुकालादभ्यसने प्रायश्चित्तं तु नैव हि । कलौ द्विजोऽवधौ याने तु प्रायश्चित्तेन शुध्यति । वर्षत्रयं व्रतं कृत्वा सहस्रं च हिरण्यकम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदद्याच्च शक्त्या गोदानमेव चेत्यादिना आश्रमन्यनोक्तगोदानसहस्रहिरण्यदानसहितत्रैवार्षिकव्रतं वा वक्ष्यमाणमन्वज्जिरोव्याघ्रवचनोक्तरीत्या बोधायनोक्तत्रैवार्षिकव्रतं द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकव्रतं वा प्रायश्चित्तं विधेयम् । परन्तु इदानीन्तना ये केचित् हृणभाषायां नैपुण्यमभिलषन्तः अस्मिन्द्वीपे तज्ज्ञातारो यावत्पाठयन्ति तावद्ब्रूत्वा ततोऽप्यधिकतरनैपुण्यप्रेप्सया समुद्रमार्गेण द्वीपान्तरं गत्वा तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा तत्रत्यतज्ज्ञातृभ्यस्सकाशात्रैपुण्यं संपाद्य ततस्समुद्रमार्गेणैतद्वीपं पुनरागच्छन्ति तैः कृतसमुद्रयानस्य कामकृतत्वाद्विद्रावृत्तत्वाच्च कामकृते द्विगुणं द्विरावृत्तौ द्विगुणमिति तादृश्यसमुद्रयाने बोधायनोक्तत्रैवार्षिकं चतुर्गुणितं वा ऋग्विधानोक्तं द्विगुणीकृतं वा प्रायश्चित्ततया विधेयम् । अथ उक्तबोधायनसूत्रे कामकृतत्वाकामकृतत्वभेदाविवक्षया सामान्यतस्समुद्रयाने निमित्तीकृत्य त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविधानात्मकाकृतमतेऽपि समुद्रयाने बोधायनोक्तत्रैवार्षिकमेव प्रायश्चित्तं ऋग्विधानोक्तप्रायश्चित्तेन विकल्प्यते । न च बोधायनीयतादृशप्रायश्चित्तविधानस्य

अकामकृतसमुद्रयानविषयकत्वमेवेति वक्तव्यम् । कामकृतसमुद्रयानविषयकत्वस्याप्यङ्गीकारे विहिते यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेदिति यन्मनुवचनं यच्च अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्यादकामकृते यत्तद्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरोवचनम् । यदपि देशं कालं वयश्शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा । अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा विष्कम्भं वेदेदिति व्याघ्रवचनमित्यादीनि पापसामान्ये अकामकृतप्रायश्चित्तापेक्षया कामकृते द्विगुणप्रायश्चित्तविधायकानि विरुद्धेरन्निति वाच्यम् । अकामकृततत्तत्पापप्रायश्चित्तापेक्षया कामकृतत्वमनूय तत्तत्पापेषु द्विगुणितातिरिक्तप्रायश्चित्तविधायकवचनाविरोधसंपत्तये तद्वलान्निरुक्तमन्वज्जिरोव्याघ्रवचनानां तत्तत्पापातिरिक्तपापविषयकत्वस्यैव कामकृतसमुद्रयाने गुरुतरप्रायश्चित्तविधायकनिरुक्तऋग्विधानगतवचनबलादपि समुद्रयानातिरिक्तपापविषयकत्वस्याप्यवश्याङ्गीकार्यत्वेन विरोधस्य परिहरणीयतया कामकृतेऽपि समुद्रयाने वैकल्पिकं बोधायनोक्तत्रैवार्षिकमेव प्रायश्चित्तमिति चेन्न । सर्वेष्वपि पापेषु साधारण्येन अकामकृतापेक्षया कामकृते द्विगुणप्रायश्चित्तविधायकानां निरुक्तमन्वज्जिरोव्याघ्रवचनानां पापविशेषे अकामकृतापेक्षया कामकृते अन्यादृशस्य अकामकृतप्रायश्चित्तद्विगुणितातिरिक्तस्य गुरुप्रायश्चित्तविशेषस्य विधायकानामपि वचनानां परस्परं विरोध एव न प्रसज्यते तयोः प्रायश्चित्तयोः कामकृततादृशपापविशेषे वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात् । येन तत्परिहाराय निरुक्तमन्वज्जिरोव्याघ्रवचनानां संकोचपरिकल्पनम् स्यात् । न होक्स्मिन्पापे एकविधमेव प्रायश्चित्तमिति नियमः । एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णां च शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि चेति मनुवचनेन उपपातकशुद्धिस्त्यादेव चान्द्रायणेन वा पयसा वापि मानेन पराकेनाथवा पुनरिति याज्ञवल्क्यवचनेन चैकविधेऽपि पापे अनेकविधानां प्रायश्चित्तानां विकल्पेन विधानात् । परन्तु निरुक्तबोधायनसूत्रनिरुक्तऋग्विधानगतवचनयोश्च सामान्यविशेषभावाद्विरोधः प्रसज्यते । स च तयोः कामकृतसमुद्रयाने वैकल्पिकत्वमङ्गीकृत्य न परिहर्तुं शक्यते । तत्प्रतिपादययोः केवलत्रैवार्षिकव्रतहिरण्यदानादिसहितत्रैवार्षिकव्रतयोर्लघुगुरुप्रायश्चित्तयोर्मध्ये लघुनैव पापनिवृत्तिरूपफलसिद्धौ गुरुप्रायश्चित्तविधानस्य निरर्थकत्वापत्त्या तयोर्वैकल्पिकत्वासंभवात् । किन्तु कामकृतत्वमनूय गुरुतरप्रायश्चित्तविधायकऋग्विधानगतवचनार्थान्यथनुपपत्त्या लघुतरप्रायश्चित्तविधायकबोधायनसूत्रस्य अकामकृतसमुद्रयानविषयकत्वमङ्गीकृत्य विरोधः परिहरणीयः । तथा च निरुक्तऋग्विधानगतवचनबलान्निरुक्तबोधायनसूत्रस्याकामकृतसमुद्रयानविषयकत्वे सिद्धे पूर्वोक्तमन्वज्जिरोव्याघ्रवचनैबलत्वाकामकृतसमुद्रयाने अकामकृतसमुद्रयानविषयकनिरुक्तबोधायनसूत्रोक्तत्रैवार्षिकं द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकव्रतं वा निरुक्तऋग्विधानोक्तगोदानसहस्रहिरण्यदानसहितत्रैवार्षिकव्रतं वा विकल्पेन प्रायश्चित्ततया विधेयमिति सिद्धम् । ततश्च द्विरावृत्ते कामकृतसमुद्रयाने निरुक्तकामकृतसमुद्रयानप्रायश्चित्तं द्विगुणीकृत्यैव विधेयम् । ननु द्विरावृत्तेऽपि कामकृतसमुद्रयाने पूर्वोक्तकामकृतसमुद्रयानप्रायश्चित्तस्य सकृदनुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तेः द्विवारानुष्ठानमनावश्यकम् ।

तथा हि जैमिनीयैकादशाध्यायप्रथमपादे सप्तमाधिकरणीयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानुवादिनी-
यं कारिका-अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाऽभ्यासो नाङ्गे पृथक्फलम् । अङ्ग्यावृत्त्यैव भूमातः
प्रयोगेऽङ्गं सकृद्वेदेति । अस्या अर्थः । एकस्मिन्प्रयोगे प्रयाजाद्यङ्गमावर्तनीयं न वेति
संशयः । यथा भूयःफलार्थिना कारीर्यादिकं काम्यकर्मफलानुसारेणावर्त्यते तथा प्रयाजाद्य-
ङ्गमपि फलभूमार्थिना आवर्तनीयमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सकृदनुष्ठितप्रयाजाद्यङ्गो-
पकृतप्रधानादेर्मत्फलं ततोऽतिरिक्तस्य कस्यचित्फलस्याभावात् प्रयाजाद्यङ्गावृत्तेरनावश्यक-
त्वात् तादृश्यस्य च फलस्य सकृदनुष्ठानेनापि सिद्धेः । न चाङ्गावृत्तिप्रयोजनमुपकारभूय
स्त्वन्तर्च फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिर्भूय उपकारद्वारा फलं
वर्धयति तद्वद्भूय उपकारद्वारा फलवृद्ध्यर्थं प्रयाजाद्यङ्गावृत्तिरावश्यकीति वाच्यम् । सस्या-
दिषु भूय उपकारो दृढ इति तदर्थं कर्षणाद्यावृत्तिर्युक्ता प्रधानयागोपकारस्तु शास्त्रादेव
ज्ञेयः । न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वायाङ्गावृत्तिं क्वचिद्वृत्ते । तस्माच्छास्त्रैकसमाधिगम्यप्र-
धानयागोपकारस्य सकृत्प्रयाजाद्यङ्गानुष्ठानेनापि सिद्धेरकस्मिन्प्रयोगे सकृदेव प्रयाजाद्यङ्-
गानुष्ठानमिति । किं च तत्रैव दशमाधिकरणीयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानुवादि कारिकाद्वय-
प्रत्यङ्गिकार्योपगानि तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः । एकैकस्योपकारमित्यं तस्मात्प्रत्यङ्ग्यनुष्ठितिः ।
विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् । तद्देशकालकर्तृणामेकैकैर्नर्तकादिवदिति । अस्या
अर्थः दर्शपूर्णमासयोर्होणि त्रीण्यामेयादिप्रधानानि विहितानि अङ्गानि च प्रयाजादीनि ।
तत्र प्रयाजाद्यङ्गानि प्रतिप्रधानं पृथगनुष्ठेयान्युत सकृदनुष्ठेयानीति संशयः । आमेयादिषु
त्रिष्वेकैकस्याप्यङ्गोपकाराप्रेक्षित्वात्प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति पूर्वः पक्षः । सि-
द्धान्तस्तु यथा समिधो यजतीत्यादि विधानं सकृदेव प्रवृत्तं न त्वामेयादित्रयोद्देशेन पृथ-
क्प्रवर्तते तथा अनुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्तते । प्रवृत्तं च सत् त्रयाणामन्युपकाराकाङ्क्षां
पूरयति । यथा बहूनां पुरतस्सकृत्प्रवर्त्यमानं नर्तकनर्तनं देशकालकर्मैक्यात्सर्वेषामपि
युगपत्सुखं जनयति तद्वत् । तस्मादामेयादिप्रधानभेदेऽपि देशकालकर्तृणामेकत्वात् प्रया-
जाद्यङ्गानि सकृदेवानुष्ठेयानीति । उक्ताधिकरणद्वयोक्तरीत्या प्रकृते पापक्षयलक्षणकार्यस्य
वैलक्षण्यभावाद्देशकालकर्तृणामेक्याच्च सकृदनुष्ठितेनाङ्गेन प्रधानयागोपकारलक्षणकार्यस्यैव
सकृदनुष्ठितेन निरुक्तकामकृतसमुद्रयानप्रायश्चित्तेन द्विरावृत्तकामकृतसमुद्रयानप्रयोज्यपाप-
क्षयलक्षणकार्यस्य सम्भवात् द्विरावृत्तेऽपि कामकृतसमुद्रयाने पूर्वोक्तकामकृतसमुद्रयानप्रा-
यश्चित्तस्य सकृदनुष्ठानमेव न तु द्विरनुष्ठानमिति चेन्न । पूर्वोदाहृतेन सकृत्समुद्रयाने तु
प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । बहुकालात्यभ्यसने प्रायश्चित्तं तु नैव हीति ऋग्विधानगताश्रुलायन-
वचनेन पूर्वोत्तरार्धाभ्यां वक्ष्यमाणकलौ द्विजोऽब्धियाने त्वित्यादिनोदाहृतप्रायश्चित्तस्य
सकृत्समुद्रयानविषयकत्वं अनेकवारवर्तितसमुद्रयाने तादृशप्रायश्चित्ताभावं च प्रतिपादयता
द्विरावर्तितसमुद्रयानप्रयोज्यपापस्य तादृशप्रायश्चित्तानिवर्त्यत्वाप्रतीत्या तादृशपापस्य वि-
लक्षणत्वेन तत्क्षयलक्षणकार्यस्य निरुक्तप्रायश्चित्तनिवर्त्यपापक्षयापेक्षया वैलक्षण्यं निरुक्ता-

श्रुलायनवचनसिद्धम् । प्रधानयागोपकारस्य वैलक्षण्यं तु न श्रुतिसिद्धम् । अतस्तत्र कार्यसि-
द्धयर्थमङ्गानां सकृदनुष्ठानं युक्तम् । प्रकृते तु तादृशपापक्षयलक्षणकार्यवैलक्षण्यस्य वचन-
सिद्धत्वात्तादृशवैलक्षण्यकार्यसिद्ध्यर्थद्विगुणिततादृशप्रायश्चित्तानुष्ठानमेव युक्तम् । किं च जै-
मिनीयषष्ठाध्यायद्वितीयापादाष्टमाधिकरणन्यायेनाप्येतत्सङ्गतम् । तथा हि तत्र संशयपूर्वप-
क्षसिद्धान्तभिधायिनीयं कारिका — सकृत्कृतिरुतावृत्तिर्दर्शादेशास्त्रसाध्यतः । सकृत्स्यात्का-
लसंयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिम इति । अस्या अर्थः दर्शपूर्णमासादीनामनुष्ठानं सकृदसकृ-
द्वेति संशयः सकृदनुष्ठानेनैव विधिशास्त्रस्य चरितार्थत्वात्सकृदेवानुष्ठानमिति पूर्वपक्षः । दर्शादि-
कालरूपनिमित्तविशिष्टजीवनस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकम-
नुष्ठेयमिति सिद्धान्तः । प्रकृते प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वेऽपि चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं
विशुद्ध्ये । निन्दैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते निष्कृतैर्न स इति मनुवचनेन प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः
पापेषु निरता जुनाः । अपश्चात्तापिनः कष्टाश्चरकान् यान्ति दाहणानिति याज्ञवल्क्यवचनेन
च अकरणे प्रत्यवायप्रतिपादनात् । अवश्यकर्तव्यत्वरूपनित्यत्वप्रतीत्या दर्शपूर्णमासयागवत्
प्रायश्चित्तानामपि निमित्तभूतपापाकृत्यनुसारेणावर्तनं युक्तम् । इत्थं चेदानीन्तनपुरुषकर्तृ-
ककामकृतद्विरावृत्तसमुद्रयाने बौधायनसूत्रोक्तत्रैवार्षिकव्रतं चतुर्गुणीकृत्य द्वादशवार्षिकव्रतं
निरुक्तऋग्विधानोक्तप्रायश्चित्तं द्विगुणीकृत्य गोदानद्वयद्विसहस्रहिरण्यदानसहितषड्वार्षिकव्रतं
वा प्रायश्चित्ततया विधेयमिति सिद्धम् । एतेन द्विरावृत्तमर्पादानीन्तनपुरुषकर्तृकसमुद्रयानं
सकृत्कृतमिति मत्वा तत्पापनिरासार्थं तत्कर्त्रा ऋग्विधानोक्तसुवर्णदानादिसहितत्रैवार्षिक-
व्रतमेव कारयित्वा तत्कर्ता शुद्धोऽभूदिति वदन्तो निरस्ताः । तत्कारिततादृशप्रायश्चित्तेन
द्विरावृत्ततादृशसमुद्रयानपापस्य निवृत्त्यसम्भवात् । एवं च निवृत्तित्वेवैकेन समुद्रयाने
तत्तत्प्रायश्चित्तानि शास्त्रीयाणि सन्त्येवेति विधिकोटिरेव ज्यायसीत्यलं प्रसक्ताप्रनुसक्त्या ।

अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिनिषेधकोटिवादिनः कृतप्रायश्चित्तसमुद्रयद्विसामान्यस्य संसर्गस्ता-
मान्यतश्चास्त्रनिषिद्धो न भवति परंतु शास्त्रसम्मत एव तथा हि एनखिभिरनिर्णिकैर्नार्थं
किञ्चित्समाचरेत् । कृतनिर्णयनांश्चैव न जुगुप्सेत्, कर्हिचिदिति मनुवचनेन कृतप्रायश्चित्त-
पापिसंसर्गनिन्दानिषेधपूर्वकमकृतप्रायश्चित्तपापिसंसर्गमात्रस्य निषेधविधायकेन कृतप्राय-
श्चित्तपापिसंसर्गकर्तव्यतायास्सुचितत्वात् तादृशमनुवचनतात्पर्यनिर्णायककुल्लूकमहत्या-
ख्यायां पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैस्सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किञ्चित्तानुष्ठितं कृतप्रायश्चि-
त्तान्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत् किन्तु पूर्ववच्चवहरेदित्यनेन कृतप्रायश्चित्तपा-
पिनां संव्यवहार्यत्वस्य स्फुटं प्रतिपादनाच्च । न च द्विजस्यालधौ तु नौयातुश्शोधितस्यापि
संग्रह इति वृद्धपराशरवचनेन समुद्रयानरूपपापविशेषविषयेकृतप्रायश्चित्तस्यापि तादृशपा-
पिनः असंग्राह्यत्वप्रतिपादकेन विरोधात् । निरुक्तमनुवचस्य समुद्रयानरूपपापातिरिक्तपा-
पविषयकत्वस्याङ्गीकरणीयतया कृतप्रायश्चित्तसमुद्रयायिसंसर्गस्य स्मृतिनिषिद्धत्वेन न शास्त्र-
संमतत्वमिति वाच्यम् । श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणनिरूपणावसरे माधवीयवैयनाथीयोदाहृतम् अ-

मारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी बन्दी च तैलकः कूटकारक इति यन्मनुवचनं यच्च समुद्रयायी वान्दाशी केशविक्रयिणश्च ये । अवकीर्णी च वीरघ्नौ गुरुभः पितृघातक इति यमवचनम् । ताभ्यां समुद्रयायिनश्चाद्वयज्यत्वप्रतिपादनं निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनस्य सामान्यतस्समुद्रयायिसंसर्गनिषेधपरत्वे नोपपद्यते । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधानहत्वात् । अतः निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनगतसंग्रहपदस्य श्राद्धनिमन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषपरत्वमङ्गीकृत्य नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् । शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन्प्रत्यासत्तिर्न विद्यत इति माधवाचार्योदाहृतकौशिकवचनसमानार्थकत्वमुपपादनीयं तथा च समुद्रयायिसामान्यप्रतियोगिकश्राद्धनिमन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषस्य वा अवकीर्णनैष्ठिकादिरूपसमुद्रयायिविशेषप्रतियोगिकसंसर्गसामान्यस्य वा उक्तद्विजस्येत्यादिवचनेन निषेधात् समुद्रयायिसामान्यसंसर्गसामान्यतश्चास्मानिषिद्ध इति तदितरसमुद्रयायिसंसर्गः कर्तव्यत्वेन निरुक्तमनुवचनसम्मत एव । किं च धर्मशास्त्रविहितानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि सफलानीति वक्तव्यम् । अन्यथा तेषु पापिनां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । प्रायश्चित्तफलं च आपनिवृत्तिः इह लोके संव्यवहारश्च तयोर्मध्ये आपनिवृत्तेरामुष्मिकत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यमानतया अदृष्टत्वात् तदपेक्षया संव्यवहारस्य ऐहिकफलत्वेन दृष्टतया तस्यैव पुरुषप्रवृत्तिजनकेच्छाविषयत्वसम्भवात् मुख्यफलत्वमिति प्रायश्चित्तविधूतस्य तदर्थकत्वेन प्रकृते प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादपि समुद्रयायिसंसर्गस्य कर्तव्यत्वं सूचितम् । अपि च । अनेकस्मृतिवचनविरोधपरिहाराय वक्ष्यमाणरीत्यनुसरणेनापि समुद्रयायिसंसर्गस्य कर्तव्यत्वं सूच्यते । तथा हि पराशरस्मृतौ चतुर्थीध्याये संसर्गमाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामत इत्यादिना पतितसंसर्गे कालत्पूरतम्येनाष्टौ पक्षान् प्रदर्श्य त्रिरात्रं प्रथमे पक्ष इत्यादिना क्रमेण तत्तत्प्रायश्चित्तान्यभिहितानि । समुद्रयायिसंसर्गस्य पतितसंसर्गत्वे हि तस्योक्तप्रायश्चित्तनिवर्त्यत्वं स्यात् समुद्रयायिन उपपातकितया महापातकित्वाभावेन पतितत्वाभावात् तत्संसर्गस्य पतितसंसर्गत्वमेव न संभवतीति निरुक्तपराशरस्मृतौ पतितसंसर्गस्यैव प्रायश्चित्तकथनेन उपपातकिसंसर्गस्य दोषावहत्वाभावं सूचितः । अयमेवार्थो माधवाचार्यैस्तद्वचनव्याख्यायां एकशय्यासनं पङ्क्तिभाण्डं पङ्क्त्यन्तमिश्रणम् । नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैस्सहेति बृहस्पतिवचनोदाहरणपूर्वकं संसर्गस्य नवविधत्वं प्रदर्श्य एतादृशसंकरतापोत्पत्तिः पूर्वस्मिन्पुगे अत्र तु संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्य इति लेखनेन याजनाध्यापनयौ न संसर्गव्यतिरिक्तसंसर्गस्य पतितप्रतियोगिकस्यैव दोषत्वाभावं प्रतिपादयद्भिस्समुज्जृम्भितेन पतितसंसर्गविशेषस्यैव दोषावहत्वं नास्ति किमु वक्तव्यमुपपातकिसमुद्रयायिसंसर्गस्य दोषावहत्वं नास्तीत्यत्रेति कैमुतिकन्यायेन घण्टाघोषं प्रापितश्च । किं च आसनाच्छयनाद्यानात्सम्भावात्सहभोजनात् । सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसीति द्वादशाध्यायान्तस्थितवचनव्याख्यानावसरे आचार्यस्तु कलौ युगे तादृशसंसर्गस्य दोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे संसर्गदोषः पापेष्विति

पठितं तादृशसंसर्गस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह । आसनादित्यवतरणादनुवादितोऽपि तस्मादुक्तपराशरस्मृत्या निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनस्य विरोधः कलिवर्ज्यप्रकरणपठितेन संसर्गदोषस्तेनाद्यैरित्यनेनापि विरोधश्च । एवं कलिवर्ज्यप्रकरणपठितस्य महापातकनिष्कृतिरित्यस्य चतुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्भावात् । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेदिति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविधायकपराशरस्मृतिविरोधः । कलिवर्ज्यप्रकरणपठितस्यापद्वृत्तिर्द्विजेन्द्राणामित्यस्य देशभङ्गे प्रवासे चेत्यादिना आपद्वृत्तिप्रतिपादकपराशरस्मृतिविरोधश्च । तादृशानेकस्मृतिविरोधपरिहारश्चेत्थं व्यवहारमयूखे अनंशानिरूपणे नारदवचनगतापयत्तितपदव्याख्यानावसरे उदाहृतशङ्खलिखितवचनगतापयत्तितपदाथोद्देश्यकरिक्थपिण्डोदकदाननिवृत्तिप्रयोजकतया प्रतिपाद्यमानयोः राजद्रोहादिप्रयोज्यबन्धुकृतबहिष्कारविषयत्वव्यवसायप्रयोजनकसमुद्राधिकरणकगमनशीलत्वयोर्द्वयोरपि प्रयोजकं कामतस्त्रिवाराधिकतयाऽनुष्ठितं दुष्कर्मैव भवेत् तादृशस्यैव विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरित्यादिना प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनात् । प्रायश्चित्तानिवर्त्यतादृशदुष्कर्मण एव असंव्यवहार्यत्वप्रयोजकत्वं पूर्वोदाहृतनिन्दितकर्माभ्यासिनः पतिता इति गौतमसूत्रेण प्रतिपादितम् । तादृशगुरुतरदुष्कर्मण एव रिक्थपिण्डोदकदाननिवृत्तिप्रयोजकत्वं सम्भवतीति उक्तशङ्खलिखितवचनगतापयत्तितपदाथत्वमपि कामतस्त्रिवाराधिकतयाऽनुष्ठायमानसमुद्रयानवतः व्यवसायार्थं नावादिना समुद्रमध्ये द्वीपान्तरगन्तव्यत्वं गमल्लगतां वैत्येतस्माद्वातोस्ताच्छील्यार्थकतृप्त्ययान्तगन्तुशब्देन विवक्षितं विवक्षितं च निरुक्तद्विजस्याब्धौ तु नौयातुरित्यत्रापि याप्रापण इत्येतस्माद्वातोस्ताच्छील्यार्थकतृप्त्ययान्तनौयातुशब्देनेति उक्तद्विजस्येत्यादिवचनेन कामतस्त्रिवाराधिकतयाऽनुष्ठायमानसमुद्रयानवत्पुरुषसंसर्गनिषेधस्यैव प्रतीयमानतया न तस्य वचनस्य निरुक्तसंसर्गमाचरेद्विप्र इत्यादिस्मृतिविरोधः । संसर्गदोषस्तेनाद्यैरित्यत्र स्तेनाद्यपदस्य उपपातकिपरतया उपपातकिसंसर्गस्य अदोषत्वप्रतिपादनान्न तेनोक्तद्विजस्येत्यादिविरोधः । महापातकनिष्कृतिरित्यस्य प्राणान्तिकप्रायश्चित्तनिषेधपरतया नोक्तसेतुदर्शनादिब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविधायकपराशरस्मृतिविरोधः । आपद्वृत्तिर्द्विजेन्द्राणामित्यस्यापि चाक्रायणादिऋषिकृतमलेच्छपाचितकुल्माषादिभक्षणादिरूपापद्वृत्तिनिषेधपरतया न देशभङ्गे प्रवासे चेत्याद्यापद्धर्मविधायकपराशरस्मृतिविरोध इति । तथा चोक्तद्विजस्येत्यादिस्मृत्या कामतस्त्रिवाराधिकतयाऽनुष्ठायमानसमुद्रयानवत्पुरुषसंसर्गस्यैव निषिद्धतया अकामतः कामतो वा सकृदनुष्ठितसमुद्रयानवत्पुरुषसंसर्गस्योक्तपराशरस्मृतिमाधवाचार्यकृततद्व्याख्याभ्यां कर्तव्यत्वं शास्त्रसम्मतमिति सिद्धमित्याहुः । तत्र । कलिवर्ज्यप्रकरणेषु माधवीयस्मृतिसंग्रहयोः द्विजस्याब्धौ तु निर्माणं शोधितस्यापि संग्रह इति । हेमाद्रावादित्यपुराणे वृद्धपराशरस्मृतावपि द्विजस्याब्धौ तु नौयातुशोधितस्यापि संग्रह इति । बृहन्नारदीये समुद्रयातुस्वीकारः कमण्डलुविधारणमित्युदाहृतैर्वचनैस्सामान्यतस्समुद्रयायिसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् । न चैनस्त्रिभि-

रनिर्णिकतौरित्यादिमनुवचनाविरोध इति शङ्क्यं तादृशमनुवचनोत्तरवृत्तितदपवादकबालघ्रांश्च कृतप्रांश्चेत्यादिमनुवचनबलादुत्सर्गपवादन्यायेन यथैनस्विभिरित्यादिमनुवचनस्य बालहन-
नाद्यतिरिक्तप्रापविषयकत्वं तथोक्तद्विजस्येत्याद्यनेकवचनबलादपि समुद्रयानातिरिक्तप्राप-
विषयकत्वमङ्गीकृत्य विरोधस्य परिहरणीयत्वात् । न च माधवादिभिराश्रयप्रकरणोदाहृतेन
अगारदाहीत्यादिमनुवचनेन तादृशस्य समुद्रयायी वान्ताशीत्यादियमवचनेन च आह्वनि-
मन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषे निषेधविधायकेन समुद्रयायिसंसर्गसामान्ये निषेधविधायकस्य
उक्तद्विजस्येत्यादिद्वचननिचयस्य आह्वनिमन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषे उपसंहार इति वाच्य-
म् । तत्रैव सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारो यत्र सामान्यवचनापेक्षया विशेषवच-
नस्य प्राबल्यं यथा अनारभ्याधीतस्य सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यस्य अनारभ्याधीतत्वा-
देव यागसामान्यविषयकस्य वचनस्य तदपेक्षया प्रकरणपाठितत्वादिरूपाधिकबलोपेतेन मित्र-
विन्दादिप्रकरणपठितेन मित्रविन्दादियागविशेषविषयकेन सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति व-
चनेन मित्रविन्दाद्यध्वरकत्वे उपसंहारः । प्रकृते तु समुद्रयायिसंसर्गसामान्यविषयकस्य उक्त-
द्विजस्येत्यादिवचननिचयस्य कलिपदसमभिव्याहृतत्वेन प्रबलतया तदपेक्षया आह्वनिमन्त्रणी-
यत्वरूपसंसर्गविशेषविषयकयोरगारदाहीत्याद्युक्तमनुयमवचनयोः कलिपदसमभिव्याहृतत्वा-
भावेन न्यूनबलत्वात्तादृशवचननिचयद्वयप्रतिपाद्यमानयोरर्थयोस्सामान्यविशेषभावाभावाच्च ।
अतो द्विजस्येत्यादिवचनजातस्य न आह्वनिमन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषनिषेधपरत्वम् । अपि
तु सामान्यतस्समुद्रयायिसंसर्गनिषेधपरत्वमेव । न चोक्तद्विजस्येत्यादिवचनजातस्य समुद्रया-
यिसंसर्गसामान्यनिषेधपरत्वे समुद्रयायिनश्चाह्वनिमन्त्रणीयत्वस्याप्रसक्त्या उक्तमनुयमव-
चनाभ्यां तन्निषेधः पुनरिति वाच्यं कलियुगेतरयुगेषु समुद्रयायिसंसर्गस्यानिषिद्धतया तद-
न्तर्भावेण समुद्रयायिनां आह्वनिमन्त्रणीयत्वस्य प्रसक्तियोग्यत्वेन उक्तमनुयमवचनयोः
कल्पादिपदाघटिततया ताभ्यां कलियुगतीदतरयुगान्तर्भावेण समुद्रयायिनां आह्वनिमन्त्र-
णीयत्वनिषेधसंभवात् । अन्यथा प्रतियोगिप्रसक्तेः युगान्तरविषयकत्वानङ्गीकारे कुण्डगो-
लककृतप्रावकीर्णयोदीनामसंव्यवहार्यत्वेन सम्प्रतिपन्नानां कलौ आह्वनिमन्त्रणीयत्वस्य प्रस-
क्त्यभावेन आह्वज्यप्रकरणस्य मनुयमवचनान्तरेस्तन्निषेधानुपपत्तिः । अतो युगान्तरे प्र-
तियोगिप्रसक्तिमभिप्रेत्य चतुर्युगसाधारण्येन तन्निषेधस्याङ्गीकरणीयत्वात् । अथवा शास्त्री-
यविधितः प्रतियोग्यप्रसक्तावपि रागतः प्रतियोगिप्रसक्तिमभिप्रेत्य प्रवृत्तानां न परदारान्
गच्छेन्न सुरां पिबेन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधानां संभवात् कलियुगे समुद्रयायिनां आ-
ह्वनिमन्त्रणीयत्वस्य विधिवशादप्रसक्तत्वेऽपि रागतः प्रसक्तिसम्भवेन समुद्रयायिसंसर्ग-
सामान्यस्य कलौ निषिद्धत्वेऽपि चतुर्युगसाधारण्येन समुद्रयायिनश्चाह्वनिमन्त्रणीयत्वरूप-
संसर्गविशेषनिषेधो नानुपपन्नः येन तादृशनिषेधानुरोधेनोक्तद्विजस्येत्यादिवचनजातस्य
सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहार इति न्यायेन आह्वनिमन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषे
उपसंहारस्त्यात् । ननुक्तद्विजस्येत्यादिवचनानां समुद्रयायिसंसर्गसामान्यनिषेधपरत्वमेव न

संभवति । तथा हि । स्मृतिकर्तृभिः संसर्गसामान्यप्रतीतिच्छया संसर्गः संकरः संव्यवहारः
प्रत्यापत्तिः संप्रयोगः संवसेदित्याद्यानुपूर्वाकाण्येव पदानि तत्र तत्र प्रयुक्तानि न तु संप्रह-
स्वीकारशब्दौ । तयोर्मध्ये संप्रहशब्दः प्रह उपादाने इत्यस्माद्धातोस्समित्युपसर्गपूर्वकाद्वा-
वघनन्ततया निष्पन्नः । स्वीकारशब्दस्तु अस्वं स्वं संपद्यते तं करोतीति व्युत्पत्त्या निष्पन्नः
अतस्तदुभयमप्यवयवव्युत्पत्तिमहिम्ना आह्वनिमन्त्रणीयत्वादिरूपसंसर्गविशेषमेवावगमयति
न तु संसर्गसामान्यम् । इति उक्तद्विजस्येत्यादिवचनेषु तादृशसंप्रहस्वीकारशब्दयोरैवोपादा-
नेन समुद्रयायिप्रतियोगिकआह्वनिमन्त्रणीयत्वादिरूपसंसर्गविशेषधपरत्वात्तेषां न तत्सामा-
न्यनिषेधपरमिति चेन्न । सूजविसर्गे इत्यस्माद्धातोस्समित्युपसर्गपूर्वकाद्वावघनन्ततया निष्प-
न्नसंसर्गशब्दस्य अवयवव्युत्पत्त्या संसर्गसामान्यवाचकत्वेऽपि संप्रयोगसमाचरणसंव्यवहार
संवासप्रत्यापत्तिशब्दानां विभिन्नधातुभ्यो निष्पन्नानामवयवव्युत्पत्त्यां संसर्गसामान्यवाचकत्वं
न सम्भवति इति रुढिशक्त्यैव तेषां संसर्गसामान्यवाचकत्वस्याङ्गीकरणीयतया संप्रहस्वी-
कारशब्दयोरपि रुढिशक्त्यङ्गीकारेण 'संसर्गसामान्यवाचकत्वसंभवात् । न च संप्रहस्वी-
कारशब्दयोः संसर्गसामान्यपरत्वेन इतरत्र स्मृतिषु काप्यप्रयुक्ततया कोशादिष्वप्यपरि-
दृश्यमानतया न तयो रुढिशक्त्यङ्गीकारस्संभवतीति वाच्यम् । तयोर्मध्ये संप्रहशब्दस्य
कोशादावप्रयुक्तत्वेऽपि 'बलात्कारादिदुष्टस्त्रिसंप्रहो विधिचोदित इति सौत्रामण्यामपि
सुराग्रहणस्य च संप्रह इत्यनयोः कलिवर्ज्यप्रकरणपठितयोरवचनयोस्संसर्गसामान्यपरतयै-
वोपात्ततया रुढिशक्त्यङ्गीकारावश्यकत्वात् । बलात्कारादीत्यादिवचनगतसंप्रहपदस्य संस-
र्गसामान्यवाचित्वं च जारेण जनयेद्भर्मे मृतेऽव्यक्ते गते पतौ । तां त्यजेत परे रष्ट्रे पतितां
पापकारिणीमिति । ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत्परपुंसा विवर्जिता ॥ गृत्वा पुंस्रशतं याति त्यजे-
युस्तां तु गोत्रिण इति च पराशरवचनाभ्यां बलात्कारादिना दुष्टानाम्त एव पतितानां स्त्रीणां
संभाषणादिसंसर्गसामान्यवर्जनरूपत्यागस्यैवोक्तत्वात्सिद्धम् । सौत्रामण्यामपीत्यादिवचनस्य
सौत्तामण्यां सुराग्रहणकर्तृस्संप्रहस्संसर्गसामान्यमपि कलौ वर्ज्यमित्यर्थः । तद्वचनगतसंप्रह-
पदस्य संसर्गसामान्यवाचिता तु ब्रह्माहसुरापगुरुतत्पगमातृपितृयोनिसंबन्धागस्तेननास्ति-
कनिन्दितकर्माभ्यासपतिताल्याग्यपतित्यागिनः पतिता इति गौतमसूत्रेण सुराप्रायिनां पति-
तत्वस्य न पतितैस्सह संव्यवहारो विद्यते इत्यापस्तम्बसूत्रेण पतितप्रतियोगिकसंसर्गसा-
मान्यस्य निषिद्धतया तदन्तर्गतसुराप्रायिसंसर्गसामान्यस्यापि निषिद्धत्वात्सिद्धा । यदि
चावयवव्युत्पत्तिमहिम्ना संप्रहशब्दस्य संसर्गविशेषवाचकत्वमेव स्वीक्रियते तर्हि संप्रयो-
गादिशब्दानामप्यविशेषेण संसर्गविशेषवाचकत्वापत्त्या संसर्गसामान्यवाचकशब्दस्यैवाभा-
वापत्तेः । अतः संप्रयोगादिशब्दानां रुढिशक्त्या संसर्गसामान्यपरत्वमिव संप्रहशब्दस्यापि
संसर्गसामान्यपरत्वमङ्गीकरणीयम् । एवं च तत्प्रतिपाद्यार्थं प्रयुक्तस्य स्वीकारशब्दस्यापि सं-
सर्गसामान्यपरत्वमङ्गीकरणीयम् । इत्युभयोस्संप्रहस्वीकारशब्दयोरपि संसर्गसामान्यपरतया
तादृशपदघटितनिरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनजातस्य समुद्रयायिसंसर्गसामान्यनिषेधपरत्वं सिद्ध-

म् । न च नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् । शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन्प्रत्यासत्तिर्न
 विद्यत इति माधवाचार्योदाहृतकौशिकवचनेन उक्तद्विजस्येत्यादिवचननिचयस्य समानार्थकत्वं
 शक्यते वक्तुं पूर्वोक्तदूषणगणप्रासात् । निरुक्तवचनोपात्तयोरवकीर्णत्वसमुद्रयानयोरसंव्यव-
 हार्यत्वनियतयोर्भेदात् तयोः प्रत्येकमेव निमित्तत्वात् विभिन्नयोरपि सम्भूयनिमित्तत्वाङ्गी-
 कारे बालघ्रांश्च कृतघ्रांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संवसेदिति
 मनुवचनोपात्तबालव्यापादनकृतोपकारनाशनशरणागतव्यापादनस्त्रीव्यापादनादीनामनेकेषां
 सम्भूयनिमित्तत्वाङ्गीकारसम्भवेन तादृशानेकदुष्कर्मवत् एव असंव्यवहार्यतापत्त्या तादृशकै-
 कदुष्कर्मवतां संव्यवहार्यतापत्तेः । एवं च पृथगुपात्तानामप्यनेकजातीयाणां दुष्कर्मणामेक-
 निमित्तत्वाङ्गीकारे निमित्तिनोऽप्येकत्वापत्त्या तैवार्थिकादिरूपैकप्रायश्चित्तविधानसंभवेन तत्त-
 त्रिमित्तभेदेन पृथक्पृथगनेकविधप्रायश्चित्तविधानवैकल्यापत्तेश्चेति निरुक्तद्विजस्येत्यादिवच-
 नानां संकोचकाभावादसंकोचेन स्वार्थप्रतिपादकतया सामान्यतस्समुद्रयायिसंसर्गशस्त्रानि-
 षिद्ध एव । यत् प्रायश्चित्तस्य संव्यवहारमुख्यफलकतया तद्विधानादेव समुद्रयायिसंसर्गस्य
 कर्तव्यत्वं सूचितमिति तत्र संभवति । तथा हि । चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।
 निन्यैर्हि लक्ष्यैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैरस इति मनुवचने विशुद्ध्यै इत्यनेन शिष्टस्याकि-
 याप्रतिषिद्धसेवनमिति तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते न कुर्यादित्याहुर्न हि
 कर्म क्षीयत इति कुर्यादित्यपरे पुनस्तोमेनेष्टा धुनस्सधर्ममायातीति विज्ञायते ब्राह्म्यस्तोमेने-
 ष्टा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इति गौतमधर्मे पूर्वोत्तरपक्ष-
 भङ्ग्या आपस्तम्बीयश्रौतसूत्रे प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीत्यनेन आप-
 स्तम्बीयधर्मसूत्रे च दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वकं कृत्वाऽनभिसन्धिपूर्वं वाङ्मिह्राभिरप
 उपस्पृशेद्ग्राणीभिवैत्यनेन च पापनिवृत्तेरेव प्रायश्चित्तफलत्वाभिधानात् तस्या एव
 मुख्यफलत्वम् । न च तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै । एवमस्यान्तरात्मा
 च लोकश्चैव प्रसीदतीति याज्ञवल्क्यवचने पापनिवृत्तिसंव्यवहारयोर्भयोरपि प्राय-
 श्चित्तफलत्वेन प्रतिपादनादुभयोरपि मुख्यफलत्वमिति शङ्क्यम् । निरुक्तयाज्ञवल्क्यवचने
 पापनिवृत्तेर्मुख्यफलत्वाभिप्रायेणैव प्रथमतो विशुद्ध्यै इति पापनिवृत्तिफलमुक्त्वा
 तदनन्तरमेव लोकप्रसादोऽभिहितः । किं च पापनिवृत्तिः प्रायश्चित्तेनैव संपादनीया
 नेतरेण । संव्यवहारस्तु पापननुष्ठानेन वा पापसत्त्वे तद्गोपनेन वा संपादयितुं श-
 क्यते । अतः प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्तिरेव मुख्यं फलम् । संव्यवहारस्तु गौणम् । यत्र
 मुख्यगौणयोर्भयोरपि बाधाभावः तत्रोभयमपि फलम् । यत्रैकस्य वचनान्तरेण बाधः तत्र
 तदन्यदेव फलम् । यथा प्रकृतसमुद्रयाननिमित्तकप्रायश्चित्ते अनुष्ठितेऽपि द्विजस्याब्धौ तु
 नौयातुशोधितस्यापि संप्रह इत्यनेन संव्यवहारस्य निषिद्धत्वात्पापनिवृत्तिमात्रफलकत्वं
 तादृशप्रायश्चित्तस्येति समुद्रयाने प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि समुद्रयायिसंसर्गशस्त्रनिषिद्ध एवेति ।
 यत्तु अपि चेत्यादिना पतितसंसर्गप्रायश्चित्तप्रतिपादकपराशरस्मृत्यादिविरोधप्रदर्शनं तदु-

पष्ठम्भक्तया तदीयमाधवाचार्यव्याख्याप्रदर्शनं च चक्रपत्तनमुद्रितपराशरमाधवीयपुस्तक-
 गताक्षरग्रंथवैपरीत्यप्रयोज्यभ्रान्तिमूलकमेव । तत्र हि यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वका-
 मत इति मूलस्मृतिपाठः । संसर्गमाचरेद्विप्र इत्यादिपाठस्तु प्रामादिकः तद्याख्यायां प्रथ-
 मतः समाचरणं सहयानासनाशनादिति उत्तरत्र बृहस्पतिरपि बहुविधं समाचरणं निषेध-
 तीति च लेखनात् । अन्यथा संसर्गमाचरेद्विप्र इत्यादिपाठाङ्गीकारे तत्र संपूर्वकचरधातोरभा-
 वेन संपूर्वकचरधातोर्हृत्पञ्चभावघञन्तसमाचरणपदस्य व्याख्येयतया ग्रहणं समाचरेदिति मू-
 लपाठाभावे नोपपद्यते । अतो यो वै समाचरेदित्येव मूलपाठः तेष्वेव पुस्तकेषु तत्रैवानन्तरं
 पूर्वस्मिन् युग इत्यारभ्य पतितादीत्यादिपदेनेत्यतः प्राक् प्राह्य इत्यन्तो ग्रन्थः परिदृश्यते स
 च प्रामादिक एव । एतद्देशीयानेकश्रीताललिखितपुस्तकेष्वपरिदृश्यमानत्वात् माधवीयाय-
 नेकनिबन्धावलोकपूर्वकं भास्कराचार्यनिर्मिते प्रायश्चित्तमयूषे संसर्गप्रायश्चित्तिरूपणावसरे
 अयं तु संसर्गश्चिद्विध उत्तमो मध्यमः कनीयानिति तत्रायश्चतुर्धा यौनसौमौखैकपात्रभे-
 दात् मध्यमोपि एकयानासनद्रव्यैकपंक्तिभोजनभेदात् चतुर्धा अन्यस्तु सहापस्पर्शनिश्चा-
 सैकपङ्क्तिभाण्डपंक्तितदीयान्नभोजनतत्प्रतिग्रहतत्स्पृष्टान्नभोजनादिभेदादनेकविध इति मि-
 बन्धकृत इत्यन्तग्रन्थात् स्पर्शनिश्चासयोरपि कलौ पापाधायकत्वमस्तीति प्राचीन-
 निबन्धकाराशयप्रतिपादनेन । माधवाचार्याणामप्येवमेवाभिप्राय इति प्रतीयमानत्वाच्च ।
 यदि च केषु चित्पुस्तकेषु परिदृश्यमानस्यापि तादृशग्रन्थभागस्य प्रामाण्यं वक्तव्य-
 मित्याग्रहः । तदापि तादृशग्रन्थभागे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्तस्यैव प्रामाण्यम् । न तु
 संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्य इत्यस्यापि । तस्यापि प्रामाण्याङ्गीकारे याजनादौ तु सद्यः
 पतति तथा च बोधायनः संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरेत् । याजनाध्यापनाद्यैस्तु
 सद्योऽन्नशयनादिभिरितीति पूर्वं लेखनानुपपत्तेः । किं च अधिकपाठपरिदृश्यमानस्य
 इति पूर्वस्मिन् युगे अत्र तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यमित्यस्य पूर्वं यथावस्थितग्रन्थगतस्य समा-
 चरणं सहयानासनाशनादीत्यर्थः च विरोधापत्तेः । समाचरणमित्यादिलेखनाद्वा अत्र मूलव-
 चनोक्तं द्रष्टव्यमिति लेखनाद्वा आकाङ्क्षानिवृत्तौ सत्यां ग्राह्य इत्यन्ततादृशग्रन्थभागस्यानु-
 स्थितेश्च । यदि च तदंशस्याप्रामाण्यं वक्तव्यमित्याग्रहः तदा नकारं विहाय संसर्गश्चात्र
 यानादिर्ग्राह्य इत्यानुपूर्वीकः पाठ इत्यङ्गीकार्यः । तादृशपाठे समाचरणमित्याद्यर्थस्य पुनर्व-
 चनव्यवहितत्वात् दोषायेत्यङ्गीकृतम् अत्र मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थस्य पुनर्वचनं व्या-
 ख्यानरूपतया न दोषायेत्यप्यङ्गीकृत्य कथञ्चित्प्रामाण्यं संघटनीयम् । तथा च यानादिसं-
 सर्गे मूलोक्तं प्रायश्चित्तम् । याजनादिसंसर्गे तु सद्यःपतनहेतुत्वादूर्ध्वं चैव तत्सम इत्या-
 तिदेशिकं संसर्गप्रतिथेगिसंबन्धिप्रायश्चित्तं पादोनमिति न पूर्वोत्तरग्रन्थविरोधः । एवं चा-
 नेकविधेषु पतितसंसर्गेषु याजनाध्यापनयौनादीनि पतनहेतूनि मूलवचनोक्तानि सहाशन-
 सहशयनसहयानसम्भाषणादीनि न पतनहेतूनि किन्तु पापमात्राधायकानि त्रिरात्रं प्रथमे
 पक्षे इत्यादिनोक्तप्रायश्चित्तनिवर्त्यानि । स्पर्शनिश्चासौ तु पापमात्राधायकावपि कलौ

न भवत इति तदग्रन्थतात्पर्यमवसेयम् । उत्तरत्रासनाच्छयनादिति मूलवचनावतरणिकाया-
मेवं पङ्क्तिः । यस्तु पतितैर्ब्रह्मादिभिस्सह संवत्सरं यानादिसंसर्गं कृत्वा स्वयमेव पतति
तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्या-
त्तत्संसर्गविशुद्धय इति ॥ आचार्यस्तु कलौ युगे तादृशसंसर्गस्य दोषाभावमभिप्रेत्य संसर्ग-
प्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमेण संसर्गदोषः पापेष्विति
पठितः तादृशसंसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याहेति ।
तस्यायमर्थः ब्रह्महत्यादिमहापातकिनां यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्संसर्गिणोऽपि तदेव प्रायश्चि-
त्तमिति मन्वाद्यभिप्रायः । पराशरस्य तु पतितसंसर्गस्य कलौ पातित्यापादकत्वाभावेन न
महापातकप्रायश्चित्तं संपूर्णं किन्तु संवत्सरन्यूनपतितसंसर्गस्य कालतारतम्यानुसारेण पूर्वोक्तं
त्रिरात्रं प्रथमे पक्ष इत्यादिना विहितम् । बत्सराधिकपतितसंसर्गस्य तु तत्सम इत्यनेनाति-
देशिकं तत्प्रतियोगिसंबन्धिप्रायश्चित्तं पादोऽनं न तु सम्पूर्णमित्यभिप्रायः । एतदभिप्रायेणैव
पराशराचार्येण ब्रह्महत्यादिमहापातकप्रायश्चित्तकथनावसरे तत्संसर्गप्रायश्चित्तं नोक्तमित्यर्थः ।
एतेन यो वै समाचरोद्विष्ट इत्यादिस्मृत्यव्याख्यायां पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधः तद्याख्यायाः
आसनाच्छयनादित्यादिस्मृत्यव्याख्यायाश्च विरोध इति शङ्का अपास्ता । तथा च नोक्तप-
राशरस्मृत्या निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनस्य विरोधः । पूर्वं त्तिज्ञानीन्तनसमुद्रयागिसंसर्गस्य
पूर्वोपदर्शितद्वितीयविप्रतिपत्तिसिद्धान्तार्थपर्यालोचनया पतितसंसर्गत्वेन तद्विषये त्रिरात्रं
प्रथमे पक्ष इत्यादिना प्रायश्चित्तविधायकत्वात्तद्विप्रतिपत्तिरुक्तपराशरस्मृतिरुक्तद्विजस्येत्यादिवचन-
निचयप्रतिपाद्यमाननिषेधानुनादिन्येवेति । संसर्गदोषस्तेनाद्यैरित्यस्य स्तेनाद्यैर्महापातकि-
भिश्चतुर्भिस्संसर्गस्य दोषस्संसर्गदोषः । दोषः पतनहेतुत्वं तथा च स्तेनादिमहापातकिसंसर्-
गस्य कलौ पतनहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः । अथवा दोषः पतनहेतुः तथा च सविशेषणे हि वि-
धिनिषेधौ विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेन कलौ महापातकिसंसर्गं पतनहे-
तुत्वं नास्तीत्यर्थः । एवं च कलौ महापातकानि चत्वार्येव तादृशमहापातकिसंसर्गस्तु पापा-
धायकोऽपि न महापातकमिति भावः । तथा च वैद्यनाथीये सुमन्तुः ब्रह्महत्या सुरापानं
स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महापातकसंज्ञानि चत्वार्येव कलौ युग इत्याद्युक्तं संगच्छते । कलि-
वर्ज्यप्रकरणे संसर्गदोष स्तेनाद्यैरित्यपि पाठः तथैव माधवीयवैद्यनाथीययोरुदाहरणात् तथा
पाठे पापेषु महापातकेषु दोषः पतनहेतुमहापातकम् । तथा च पञ्चमहापातकघटकं संसर्ग-
रूपमहापातकं कलौ नास्तीत्यर्थः । न च कलिवर्ज्यप्रकरणपठितयोरुभयोरिवचनयोरैकार्थ-
कत्वे एकवचनेनैवार्थबोधसंभवे अन्यस्य नैरर्थक्यं शङ्कनीयम् । उभयोरपि विभिन्नकर्तृक-
त्वात् समानकर्तृकयोर्हानर्थक्यदोषः न हि कलिवर्ज्यप्रकरणस्थानि सर्वान्यपि वचनान्येक-
कर्तृकाणि भवन्ति विभिन्नकर्तृकाणामेव वचनानां मध्ये स्वोदाहृतैकवचनार्थसंप्रतिपत्तये
तदितरेषां समानार्थकवचननामेकत्र ग्रंथकारैरुदाहरणात् तथैव सर्वत्र ग्रन्थेषूपलभ्यमानत्वात्
तस्मादेन येन पुरुषेण यद्यद्वचनं प्रथमतो गृहीतं तत्तद्वचनं तस्य तस्यापूर्वं जनयतीति

नानर्थक्यदोषः । इयं च रीतिः स्मृतिष्वनेकशौ दृश्यते महापातकनिष्कृतिरित्यस्य काम-
कृतमहापातकानां यन्मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं त्रिहितं तद्ब्राह्मणानां कलौ वर्ज्यमित्यर्थः ।
तथा च वैद्यनाथीये ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिरूपणावसरे एतच्च मरणान्तिकप्रायश्चित्तं ब्राह्म-
णानां कलौ निषिद्धं प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् । भृग्वभिपतनैश्चैव
बुद्धादिमरणं तथेति कलियुगनिषिद्धधर्ममध्ये परिगणनादित्यन्तमुक्तं सङ्गच्छते । आपद्धृति-
द्विजाभ्याणामित्यस्य द्विजाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः तेष्वभ्या ब्राह्मणास्तेषामापदि विहिता
या वृत्तिः हिंसाप्रायश्चित्त्रियादिवृत्तिः सा कलौ वर्जनीयेत्यर्थः । तथा च वैद्यनाथीये ब्राह्म-
णानामापद्धृतिनिरूपणावसरे असंभवे त्वापदि क्षत्रियादिवृत्तिः । इयं च क्षत्रियादिवृत्ति-
हिंसाप्राया वर्जनीया आततायिद्विजाभ्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् । आपद्धृतिद्विजाभ्याणाम-
श्वस्तनिकता तथेति कलौ निषिद्धत्वात् । क्षत्रवृत्त्या वैश्यवृत्तिः प्रशस्ता स्यात्कलौ युग
इत्याश्रयायनस्मरणाच्चेत्याद्युक्तं संगच्छते । एवं च न कोऽपि विरोधश्चङ्कापदमारोहति ।
यच्च व्यवहारमयूख इत्यादिना निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचननिचयस्य कामतस्त्रिवाराधिकत-
याऽनुष्ठीयमानसमुद्रयानवत्पुरुषविशेषसंसर्गनिषेधार्थकत्वरूपकत्वं यच्च तदुपष्टम्भकतया
मयूखग्रन्थनयनं तत्सम्यक्तद्वेयानवलोकनमूलकमेव । तथा हि । व्यवहारमयूखे अंश-
निरूपणे पितृद्विद्वत्पतितपण्डो यश्च स्यादपयात्रितः । औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः
कुत इति नारदवचनगतापयात्रितपदव्याख्यानावसरे एवं पङ्क्तिः-अपयात्रितः राजद्रोहाद्य-
पराधेन बन्धुभिर्घटस्फोटदिना बहिष्कृत इति मदनः । व्यवसायार्थं नावादिना समुद्रमार्गेण
द्वीपान्तरगन्तेति युक्तम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुशोधितस्थापि संग्रह इति तस्यैव कलौ
निषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । तथा च शङ्खलिखितौ अप-
यात्रिते रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्त इतीति । तस्या अर्थः निरुक्तनारदवचनगतापया-
त्रितपदस्य मदनोक्तरीत्या राजद्रोहाद्यपराधनिमित्तकबन्धुकर्तृकघटस्फोटदिपूर्वकबहिष्कारा-
श्रयार्थकत्वं न सम्भवति राजद्रोहाद्यपराधं निमित्तीकृत्य घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानात् ।
याज्ञवल्क्येन दासीकुम्भं बहिर्ग्रीमान्नियेयन् स्वर्वाब्धवाः । पतितस्य बहिःकुर्युस्सर्वकार्येषु
चैव तमित्यादिना पतितस्यैव घटस्फोटबहिष्कारयोर्विधानात् । राजद्रोहाद्यपराधवति रिक्थ-
पिण्डोदकदाननिषेधाभावाच्च । अतो व्यवसायोद्देश्यकनौकाकरणकसमुद्राधिकरणकगमनानु-
कूलकृत्याश्रयार्थकत्वेमेव वक्तव्यं तत्संसर्गस्यैव निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनेन कलौ निषिद्ध-
त्वात् । न च तदुद्देश्यकद्रव्यादिदानस्य कथं तत्संसर्गत्वमिति शङ्क्यम् । आसनाच्छयना-
दानात्संभाषात्सहभोजनादिति माधवाचार्योदाहृतकण्ववचनेन तदुद्देश्यकद्रव्यादिदानस्यापि
तत्संसर्गत्वेनोक्तत्वात् तस्मान्निरुक्तसमुद्रयाव्युद्देश्यकद्रव्यादिदानस्यापि निरुक्तद्विजस्येत्यादि-
वचनेन निषिद्धत्वात् । अपयात्रितपदार्थत्वं समुद्रयागिनो युक्तम् । एवं च सति निरुक्त-
शङ्खलिखितवचनप्रतिपादकपिण्डोदकदन्ननिवृत्त्युद्देश्यत्वमपि तस्य संगच्छत इत्यर्थः ।
निषेधादिति अविधानादिति च पञ्चम्यन्तद्वयं स्वोक्तार्थसंभवमदमोक्तार्थासंभवयोर्हेतुतया

अन्वीयते । न तु स्वोक्तार्थस्य स्मृत्यन्तरानुगृहीतत्वप्रदर्शनार्थम् । उदाहरिष्यमाणशङ्ख-
लिखितवचनप्रतिपादितापयात्रितेहेत्यकरिकथपिण्डोदकदाननिवृत्तिप्रयोजकतया येन तद-
वलम्बेन निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनस्य कामतस्त्रिवाराधिकतयाऽनुगृहीयमानसमुद्रयानवत्पु-
रुषविशेषसंसर्गनिषेधार्थकत्वमुच्येत । न च निरुक्तवचनगतयातृशब्दस्य ताच्छील्यार्थतु-
न्प्रत्ययान्तत्वविवक्षया तद्वचनस्य तादृशार्थकत्वं कल्प्यत इति शङ्क्यम् । समुद्रयानप्राय-
श्चित्तविधायकबोधायनसूत्रे तन्निषेधविधायकेषु समुद्रयात्रास्वीकार इत्यादिवचनेषु तत्पुरु-
षसंसर्गनिषेधविधायकेषु द्विजस्यान्वौ तु निर्याणं शोधितस्यापि संग्रह इत्यादिवचनेषु च
पूर्वोदाहृतेषु सामान्यतस्समुद्रयानस्यैवोपात्ततया तदनुसारेण या प्रापण इत्येतस्माद्गतो-
र्ध्वत्तृचाविति सूत्रेण तृप्तप्रत्ययस्यैवाङ्गीकरणीयतया तादृशविवक्षायाः कल्पयितुमशक्य-
त्वात् । अथ कृते तु मानवा धर्मोन्नेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शाङ्खलिखिताः
कलौ पाराशराः स्मृता इत्यनेन कलियुगे पराशरस्मृतेरेव मुख्यत्वं प्रतीयते तत्र च समुद्र-
यानं न निषिद्धं न वा तस्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् अतो न समुद्रयाधिसंसर्गः कलौ
निषिद्ध इति चेत् । युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितमित्यनेन इतरमुन्युक्तनिषेधा-
नामपि पराशरस्मृतौ संगृहीतत्वात् । कलौ पाराशराः स्मृता इत्यनेन पराशरोक्तानां सर्व-
ेषामपि कलिधर्मत्वमिति प्रतीत्या अविशेषेण वृद्धपराशरस्मृत्यन्तर्गतनिरुक्तद्विजस्येत्यादिव-
चनप्रतिपादितसमुद्रयाधिसंसर्गनिषेधस्यापि कलिधर्मत्वाच्च । न चैतत्पराशरोक्तानामेव
कलिधर्मत्वमिति वक्तुं शक्यं विशेषाभावात् । यदि वृद्धपराशरोक्तानां कलिधर्मत्वं न स्वी-
क्रियते तर्हि पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयत इत्यनेन प्रतिज्ञावचनेन वृद्धपराशरो-
क्तानामेवैतत्पराशरोक्तत्वप्रतीतिः एतत्पराशरोक्तानामपि कलिधर्मत्वं न स्यात् । अत उ-
भयथापि समुद्रयाधिसंसर्गनिषेधस्य कलिधर्मत्वं सुस्थिरमेव । अथ कृते संभाषणादेव
त्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणेत्यतः कलौ दुष्कर्मणः पातित्यहेतुत्वं न तु तद्व-
त्पुरुषसंसर्गस्येत्यर्थस्य प्रतीयमानतया तादृशपराशरवचनेन निरुक्तद्विजस्येत्यादेर्विरोध
इति चेद्भ्रान्तोऽसि । कलौ पतति कर्मणेत्यस्य भवदुक्तार्थकत्वे त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां
ग्राममेव च । द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ इति पूर्वतनवचने तुकारस्यैव-
कारार्थकतया कलौ कर्तारं त्यजेत् न तु कर्तृसंबन्धिदेशग्रामकुलानां त्यर्थकेन कर्तारं तु
कलौ युगे इत्यनेन विरोधापत्तेः । न च कर्तारं त्वित्यादेः कर्तारं त्यजेत् न तत्सं-
र्गिणमित्यर्थकत्वकल्पनया उभयोरपि समानार्थकत्वं संभवतीति वाच्यम् । कर्तारं
त्वित्यत्र एवकारार्थकतुकारव्यवच्छेद्यत्वं कर्तृसंसर्गिणो न संभवति पूर्वमप्रसक्त-
त्वात् अपि तु कर्तृसंबन्धिदेशग्रामकुलानामेव तेषामेव पूर्वं त्यजेत् देशमित्यादिना
प्रसक्तत्वात् । तथा च कलौ पतति कर्मणेत्यापि अनुषज्यमानपूर्ववाक्यगतैवकार-
व्यवच्छेद्यत्वं पतितप्रतियोगिकसंभाषणतत्त्वपरीक्षादीनामेव तेषामेव पूर्वतने कृते संभाषणा-

देवेत्यादि वाक्यत्रये प्रसक्तत्वात् । एवं च कर्मणेत्यस्यापि पतितप्रतियोगिकयाजनाध्याप-
नादिसंसर्गविशेषेत्यर्थकत्वाङ्गीकारावश्यकतया कलौ पतति कर्मणेत्यतः कलौ पतितप्रति-
योगिकयाजनाध्यापनादिना पतति न पतितप्रतियोगिकसंभाषणादिनेत्यर्थस्यैव प्रतीयमान-
त्वान्न तेन वचनेन पूर्वतनवचनविरोधः । एतदभिप्रायेणैव माधवाचार्याणां कर्तारं तु कलौ
युग इत्येतद्वचनव्याख्यानावसरे कर्तृत्यागः संभाषणादिवर्जनमित्यादि लेखनं उत्तरत्र
पतिततत्संसर्गप्रायश्चित्तविधायकवचनव्याख्यानावसरे याजनादौ तु सद्यः पततीत्यादि ले-
खनं आसनाच्छयनादित्यादिमूलावतरणिकायाम् आचार्यस्तु कलौ युगे इत्यारभ्य तादृशसं-
सर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्राधायकत्वमस्तीत्याहेत्यन्तलेखनं च संघ-
च्छते । तथा च निरुक्तपराशरवचनविरोधाभावादुक्तद्विजस्येत्यादिवचनजातमसंकोचनैव
स्वार्थं बोधयतीति कलौ सकृत्कृतासकृत्कृतकामकृतकामकृतभेदेनानेकविधसमुद्रयानवतां
कृतप्रायश्चित्ताकृतप्रायश्चित्तभेदेन द्विधानामपि द्विजानां संसर्गस्सामान्यतो धर्मशास्त्रनिषिद्ध
इत्यलं बहुना ।

यथोक्तरीत्या समुद्रयाधिसंसर्गस्य शास्त्रनिषिद्धत्वे तादृशसमुद्रयाधिसंसर्गेष्वनेकविधेषु
प्रत्येकं विधेयानि प्रायश्चित्तानि कीदृशानीति चेदुच्यते । तादृशानेकविधसंसर्गानां मध्ये
याजनाध्यापनयोनैकपात्रमौजंरूपोत्तमसंसर्गानामन्यतमे कामकृते यो येन संपिबेद्वर्ष
सोऽपि तत्तुल्यतामियात् । पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विज इति व्यासवचनोक्त
रीत्यासंसर्गप्रतियोगिविहितप्रायश्चित्तं चतुर्थीशहीनं विधेयम् । यथा कामतस्सकृदनुष्ठितस-
मुद्रयानवतः तृतीयविप्रतिसिद्धान्तोक्तरीत्या षड्वर्षिकैव तत् प्रायश्चित्तं विहितम् । तदेव
चतुर्थीशहीनं सत् सार्धचतुर्वर्षिकव्रतं कामकृते तत्संसर्गं विधेयम् । अकामकृते तु पतित-
संप्रयोगे तु ब्राह्मेण सौवेण वा यौवेन वा यास्तेभ्यस्सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परि-
त्यागस्तैश्च न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनध्वन् संहितामधीयानः पूतो भवतीति वासिष्ठोक्तं
विधेयम् । सहयानासनशय्यैकपङ्क्तिभोजनरूपमध्यमसंसर्गानामकामकृतानां वत्सरद्वयव्या-
पिनां मिलितानामेव पातित्यापादकत्वेन मिलिततादृशसंसर्गचतुष्के यो वै समाचरेद्विप्र
इत्यादिपराशरस्मृत्या वत्सरपर्यन्तमष्टौ पक्षान् प्रदर्श्य वत्सरानन्तरं तदूर्ध्वमित्यनेन वत्स-
रद्वयव्यापिनवमपक्षमपि प्रदर्श्य त्रिरात्रं प्रथमे पक्ष इत्यादिना वत्सरान्तः कालतारतम्या-
नुसारेण बिहितानि यानि प्रायश्चित्तानि यच्च नवमपक्षे तत्सम इत्यनेन संसर्गप्रतियोगितु-
ल्यत्वप्रतिपादनात् । पूर्वोपदर्शितव्यासवचनेनाभिधीयमानं संसर्गप्रतियोगिप्रायश्चित्तं पादो-
नव्रतम् । तानि संसर्गकालतारतम्यानुसारेण विधेयानि कामकृते तु तादृशसंसर्गचतुष्के
पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥
मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गं कृच्छ्रं त्वन्दार्धमाचरेत् ।
संसर्गं त्वाब्दिकं कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नर इति स्मृत्यन्तरोक्तानि कालतारतम्यानुसारेण
विधेयानि । आब्दिके संसर्गे किञ्चिन्न्यूनं चान्द्रायणं पूर्णं तु संसर्गप्रतियोगिप्रायश्चित्तं पादोन्न

विधेयम् । एकैकस्मिन् मध्यमसंसर्गे तु देशं कालं वयश्शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा । अबु-
द्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्कमणं ब्रूदेदिति युद्ध्याग्रवचनं यच्च देशं कालं वयश्शक्तिं पापं
चावेक्ष्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिरिति याज्ञवल्क्यवचनं
तादृशवचनद्वयोक्तरीत्या पापकालतारतम्याद्यनुसारेण परिकल्प्य प्रायश्चित्तानि विधेयानि ।
संभाषणाद्यधमसंस्काराणामन्यतमे दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने हृदयालम्भनं संभाषणे
ब्राह्मणसंभाषणं पुनरुपस्पर्शनं चेत्यौशनसवचनोक्तानि विधेयानि । तदितराधमसंसर्गेषु तु
प्रायश्चित्तमयूखव्यवस्थापितानि । तत्राप्यनुक्तप्रायश्चित्तकेषु संसर्गेषु पूर्वोक्तव्याघ्राजव-
ल्क्यवचनोक्तरीतिमनुसृत्य प्रायश्चित्तानि विधेयानीत्येतत्सर्वं साक्षात्पापिसंसर्गिष्वेव संसर्गि-
संसर्गिषु तु यो येन संभिदेदित्यादि पूर्वोपदर्शितव्यासवचनोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गप्रतियोगिप्रा-
यश्चित्तं चतुर्थीशहीनं विधेयम् । एवं तत्संसर्गिषु तत्संसर्गिसंसर्गिष्वपि विधेयम् । तथा च
साक्षात्पापिसंसर्गिणमारभ्य संसर्गिपरम्परायां चतुर्थपर्यन्तं विधेयम् । पञ्चमस्य न किमपीति
मयूखादिषु व्यवस्थापितम् । अत्र चतुर्थसंसर्गिपर्यन्तं प्रायश्चित्तोक्तिः पापिप्रतियोगिकोक्त-
मसंसर्गाभिप्रायेणैव मध्यमाधमसंसर्गेषु यस्य यस्य यावद्यावत्प्रायश्चित्ताधिक्यं तावद्द्विती-
यतृतीयसंसर्गिपर्यन्तगमित्वं तत्तत्संसर्गदोषस्येति द्रष्टव्यम् । ननु अकृतप्रायश्चित्तसमुद्रया-
यिसंसर्गिणां प्रायश्चित्तमस्तु कृतप्रायश्चित्तसमुद्रयायिसंसर्गिणां कथं प्रायश्चित्तित्वं तेषां पा-
पाभावात् । न च पापिसंसर्गात्प्रतियोगिनिष्ठपापं संक्रमत इति वाच्यम् । पापकालावच्छि-
न्नपापिसंसर्गस्यैव अनुयोगिनि प्रतियोगिनिष्ठपापसंक्रामकत्वेन तादृशसमुद्रयायिनिष्ठपापस्य
प्रायश्चित्तेन नष्टत्वात्तत्राशोत्तरकालिकतदुपलक्षितपुरुषसंसर्गस्य तत्संक्रामकत्वासंभवादिति
चेन्न । तादृशसमुद्रयायिसंसर्गात्पूर्वतनप्रतियोगिनिष्ठपापसंक्रामासंभवेऽपि नैष्ठिकानां वन-
स्थानां यतीनामित्यादिकौशिकवचननिषिद्धस्य कृतप्रायश्चित्तावकीर्णयत्यादिसंसर्गस्यैव कृत-
प्रायश्चित्तसमुद्रयायिसंसर्गस्य द्विजस्येत्यादिवचननिचयनिषिद्धत्वात्तादृशस्मृतिनिषिद्धानुष्ठान-
नेन न सुरां पिबेदित्यादि निषिद्धसुरापानाद्यनुष्ठानेनैव अपूर्वपापस्योत्पत्तेः । तन्निवृत्त्यर्थं प्राय-
श्चित्तानुष्ठानस्यावश्यकतया कृतप्रायश्चित्तसमुद्रयायिसंसर्गिष्वपि प्रायश्चित्तविधानं युक्तमेव ।
परं त्वत् तृतीयविप्रतिपत्तौ समुद्रयायिषु कर्मकृतत्वाकामकृतत्वसकृत्कृतत्वासकृत्कृतत्वभे-
देन त्रैवार्षिकादिप्रायश्चित्तप्रतिपादनम् । चतुर्थविप्रतिपत्तौ तत्तत्संसर्गिणि चतुर्थीशहीनं
तत्तत्प्रायश्चित्तप्रतिपादनं च ये द्विजानेव कर्णधारान् विधाय तैरेव नियमानां नावमारुह्य
महता द्विजपरिचारेण समुद्रमार्गेण गच्छन्तस्त्रिसन्ध्यं तत्र तत्र तीरे अवरुह्य नैत्यकं कर्म
निर्वर्तयन्तो जिगमिषितदेशं प्राप्य तत्र हूणराजधान्या अन्तिमवर्णभूयिष्ठत्वात् तामपहा-
यान्यत्र निकेतनं कृत्वा तदीयकूपजलादिकमपिबन्तस्त्वकृतसमुद्रयानरूपैकदुरितनिवृत्तिमु-
द्दिश्य तत्रैव प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति ये चोक्तप्रकारेणैव समुद्रमार्गेण गत्वा तत्र कञ्चित्काल-
मुषित्वा ततः पुनस्तन्मार्गेणोक्तप्रकारेणैवैतद्देशमागत्य स्वेनानुष्ठितदुरितनिवृत्तिमुद्दिश्य
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति तद्विषयमेव । ये पुनश्चण्डालैरेव नियमानां नावमारुह्य तैस्सहैवाभ्य-

वहारजलपानादिकं कुर्वन्तः तथा विष्मूत्रविसर्जनादिकमपि तत्रैवाचरन्तस्त्रिचतुराणि दिनानि
तत्रैवोषित्वा जिगमिषितदेशगमनानन्तरंतत्रावरुह्य तत्रैव हूणराजधान्यां कस्यचिच्चण्डालस्य
गृहे अभिलषितविद्याधिगमपर्यन्तं चण्डालैस्सहाषित्वा तदीयकूपाद्याहृतजलपानादिकं कृत्वा
अभिलषितविद्याधिगम्य ततः पुनस्समुद्रमार्गेणोक्तप्रकारेणैवैतद्देशं पुनरागच्छन्ति तेषु च
समुद्रयानवत् चण्डालकूपाद्युदकपानचण्डालगृहेभोजनचण्डालसहवासचण्डालस्पर्शोत्तरवि-
ष्मूत्रविसर्जनचण्डालान्नभोजनादिरूपाणामनेकेषां प्रायश्चित्तनिमित्तानां संभवेन तेषां सर्वेषां
पृथक्पृथक्गिवहितानि यानि प्रायश्चित्तानि तानि सर्वोप्यपि संकल्प्य तादृशानेकनिमित्तशालिषु
विधेयम् । तच्च न संभवति । तथा हि विज्ञानेश्वरीयमाधवीयमयूखाद्यखिलनिबन्धेषु कामतः
सकृत्कृतचण्डालकूपाद्युदकपानविषयतया चण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाजलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे निनिर्दिशेत् । चरेत्सान्तपत्तं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ॥
तदर्थं तु चरेद्द्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेदित्यापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्तं व्यवस्थापितम् । अविज्ञा-
तचण्डालगृहाधिकरणकस्वान्नभोजनविषयतया अन्त्यजः पतितो वापि निगूढो यत्र तिष्ठति ।
सस्यगृहात्वा तु कालेन ततः कुर्याद्विशोधनम् । चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशेषध-
नम् । प्राजापत्यं तु शूद्राणां शेषाणां त्विदमुच्यते । भुक्तं यैस्तत्र पक्वानं तेषामुक्तो विधि-
क्रमः ॥ इत्यनेन संवर्तोक्तप्रायश्चित्तं व्यवस्थापितम् । चण्डालश्चपचानां तु संकरे समुप-
स्थिते । अहोरात्रं द्विरात्रं च त्रिरात्रं षडहः स्मृतम् । तस्य ज्ञात्वोपपन्नस्य विप्राः कुर्युर-
नुग्रहम् । दधिक्षीरघृतैर्युक्तं कृच्छं गोमूत्रयावकम् । प्राशयेत्सह भूयैस्तु मासमेकं निरन्तर-
मित्युक्तप्रायश्चित्तं मयूखे चण्डालसहवासे अहोरात्राद्यतिसंकरविषयतया व्यवस्थापितम् ।
माधवीये चण्डालैश्चपचैः स्पृष्टो विष्मूले कुरुते द्विजः । त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छि-
ष्टषडाचरेत् ॥ इति शातातपोक्तप्रायश्चित्तं चण्डालादिसंस्पर्शोत्तरविष्मूत्रविसर्जनविषयतया
प्रतिपादितम् । तत्रैव चण्डालान्नभोजने चण्डालान्नस्त्रियो गला भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं च गच्छतीति मनुवचनोक्तचण्डालसाम्यस्य कामतोऽभ्य-
स्तविषयत्वं प्रतिपाद्य चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक्चान्द्रायणं चरेत् । बुद्धिपूर्वं तु
कृच्छ्राब्दं पुनस्संस्कारमेव चेति कूर्मपुराणस्थवचनोक्तप्रायश्चित्तद्वयस्य कामाकामभेदेन
सकृच्चण्डालान्नभोजनविषयतया व्यवस्थापितम् । तथा चीत्समुद्रयानसमानाधिकरणानां
निरुक्तचण्डालकूपोदकपानादिविभिन्नजातीयानेकनिमित्तानां कामकृतत्वात्तिचिरकालाभ्यस्त-
त्वाभ्यां अत्यन्तगुरुभूतानां मध्ये एकैकस्मिन् कामतोऽभ्यासानुसारेण कल्प्यमानप्रायश्चित्त-
स्यैकस्यैव अनुष्ठानमशक्यत्वेन तादृशानेकपूर्वोक्तनिमित्तकृततत्प्रायश्चित्तसमूहस्य सर्वथा-
ऽनुष्ठानमशक्यत्वात् । तादृशानेकनिमित्तसमानाधिकरणसमुद्रयानवत्पुरुषे प्रायश्चित्तविधा-
नमफलमेवेति सर्वथा असंव्यवहार्यत्वमेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिन्तनेनेति विरम्यते ॥

काशीनृसिंहविदुषा रचिता कुतुकादियम् । कल्यब्धिध्यानमीमांसां तनुतां विदुषां मुदम् ॥
कल्यब्धिध्यानमीमांसा समाप्ता ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

शास्त्रार्थसिद्धान्तः

उत्तरदिङ् निवासिनां (काशीप्रभृतिपत्तनस्थानां) पण्डितानां मतानुसारेण निर्णयः

अथ साम्प्रतं समुद्रयानेन द्वीपान्तरं गच्छतां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यावाह्यशूद्राणां स्वजातीयेषु व्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वजिज्ञासायां धर्मशास्त्रसिद्धान्तः प्रदर्श्यते ।

अत्रैकस्यामेव क्रियायां समुद्रयानम्लेच्छसहभोजनम्लेच्छोच्छिष्टभोजनम्लेच्छसिद्धान्त-भोजनम्लेच्छ-स्पृष्टान्न-भोजनम्लेच्छदेशवासानां बहूनां पातित्यप्रयोजकानां-मवश्यंभावि-त्वात् सर्वाण्यप्येतानि पृथक् पृथक्प्रादाय विचार उपक्रम्यते ।

तत्र यद्यपि “ समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं भूम्यनृतं शूद्र-सेवा यश्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च भवति तेषान्तु निर्देशः चतुर्थकालमित-भोजिनः स्युरपोभ्युपेयुः सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एतैर्बिर्भवेरैवपन्नन्ति पापम् । ”

इति मिताक्षराधृतबौधायनवाक्येन समुद्रयानकर्तृणां ब्राह्मणादीनां नियमविशेषवच्चैवार्षिकं व्रतं प्रायश्चित्तमुक्तम् (अत्र ब्राह्मणस्येति न्यासापहरणमिति न्यासपदार्थेऽन्वितं बोध्यम्) तथापि “ समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानीमसवर्णासु कन्यासूपयम-स्तथा । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ” ॥ इति बृहन्नारदीयोक्तेः नौकया समुद्रयानकर्तृणां ब्राह्मणादिवर्णानां स्वसजातीयेषु व्यवहारो न कर्तव्य इति सिद्ध्यति ॥

यदि तु “ द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः । सत्रदीक्षा च सर्वेषां कम-ण्डलुविधारणम् ” इत्युपक्रम्य “ यतेः सायंगृहस्थत्वं सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ ” इत्येते हेमाद्र्यादिधृतादिपुराणीयं द्विजपदोपादानात् पुरोडाशचतुर्धाकरणन्यायेन सामान्यतोऽप्यु-क्तस्य “ समुद्रयातुः स्वीकारः ” इति बृहन्नारदीयवाक्यस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येष्वेवोपसंहारः करणीय इत्युच्यते तर्ह्यस्त्वनेन हेतुनाऽऽद्यानां त्रयाणां वर्णानां समुद्रे नौकया गमनकर्तृव्य-वहरणीयत्वप्रतिरोधः । नत्वेतावन्मात्रेण व्यवहरणीयशूद्रस्य द्वीपान्तरगमनं सिद्धमेव भवि-ष्यत्त्याशंसनीयम् । अवशिष्टानां बहूनां हेतूनां तथाविधसच्छूद्रस्यापि व्यवहरणीयत्वप्रति-बन्ध त्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादिति ।

इदानीं म्लेच्छसहभोजन-मधिकृत्योच्यते । अत्र याज्ञवल्क्येन “ ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैस्सह संवसेत् ॥ ” इति ब्रह्मप्रादिव-त्तत्संसर्गिणोऽपि महापातकित्वमुक्त्वा “ एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोपि तत्समः ” इत्युत्तरवाक्येन तत्तन्महापातकिसंसर्गिणां तत्तन्महापातक्यनुष्ठेयप्रायश्चित्तानुष्ठानशोध्यत्वं बोध्यते ।

मनुनापि महापातकिनस्तत्प्रायश्चित्तानि चाभेधाय “ यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ ” इतिवाक्येन तत्तत्पातक्यनुष्ठेयप्रा-यश्चित्तानुष्ठानमेव तत्संसर्गिसंशोधकमुच्यते । “ यो येन संवसेद्वर्षं सोपि तत्समतमियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विज ” ॥ इति व्यासदर्शितः पादहीनत्वानुग्रहोपि विषयविशेषविषयक इति मयूखकाराः । सामान्यत एव पादन्यूनत्वं स तस्यैव व्रतमित्या-द्युक्तिस्तु प्रायश्चित्तसाजात्याभिप्रायिकेतिशूलपाणिप्रभृतयः । किमप्यस्तु प्रकृते तदुपयोगा-भावात् न विशेषतस्सोऽशो मीमांस्यते । अत्र याज्ञवल्क्यादिवाक्येषु सामान्यतो वत्सर-स्योक्तावपि “ याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येन पतितेन न संशयः ॥ ” इति देवलस्मृत्या याजनादीनां चतुर्णां सम्बन्धानां सद्यएव पातित्यप्रयोज-कत्वं बोद्धव्यम् । सम्बत्सरत्वोक्तिस्तु । “ एकशय्यासनं पङ्क्तिः भाण्डपत्तयन्नमिश्रणम् । याजनाध्यायने श्रेणिः तथा च सहभोजनम् । नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैस्सह ॥ ” इति बृहस्पत्युक्तनवसंसर्गवर्तन्तर्गतपञ्चसंसर्गविषयकत्वेन नेतव्या । अत्रेदं द्रष्टव्यम् उक्तसंसर्गाणां “ संलापस्पृशनिःश्वाससहयानाशानासनात् । याजनाध्यापनाद यौनात् पाप संक्रमतेनृणाम् ॥ ” इति देवलवाक्येन म्लेच्छपतितसाधारण्येनार्कतव्यत्वबोधनात् । पतितसंसर्गस्थले ‘ स तस्यैव व्रतं कुर्यात् ’ ‘ पादहीनं चरेत् सोपि ’ इत्यादिवाक्यैः मुख्यपातक्यनुष्ठेयनिष्कृतेरुक्तावपि जन्मम्लेच्छसंसर्गे म्लेच्छशोधिकाया निष्कृतेर्धर्मशास्त्रे कुत्राप्यनुपलभ्येनम्लेच्छसंसर्गिणां नास्त्येव निष्कृतिरिति धर्मशास्त्रकाराणामाशयः प्रतीयते । न च चाण्डालान्त्यस्त्रिय इति प्रतिपदोक्तवाक्योक्तप्रायश्चित्तमेव तस्य शोधकं भविष्यतीति वाच्यम्, सहभोजनसंसर्गस्य तस्मिन्ननुक्तत्वात् । न च ब्रह्मवधादिमहापातकापेक्षया म्ले-च्छसहभोजनस्याधिक्याभावात् तत्प्रायश्चित्तेनैव तस्य शोधनं कर्तव्यमिति वाच्यम् “ ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छतीत्यंशेन सजातीयव्यवहारप्रतिबन्धकतायां ब्रह्मवधादिमहापात-कापेक्षयाप्येतादृशानां पापानामाधिक्यस्य दर्शितत्वात् ; तथैव चातुर्वर्ण्यं व्यवहारस्यानादि-कालादद्यपर्यन्तं दृश्यमानत्वाच्च । न च सद्यः-पातित्यप्रयोजकीभूतं सहभोजनमेकपात्रे सहभोजनरूपमेव तच्च प्रकृतेन जातमिति वाच्यम् उच्छिष्टप्रतित्यागविचाराभावे उच्छिष्ट-पात्रपरिशोधनविचाराभावे चोच्छिष्टपात्रे भोजन एकपात्रे सहभोजनस्य जातप्रायत्वात् ; वस्तुतस्ततोपि तस्य जघन्यत्वाच्च । ननु “ चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्तवाच प्रतिगृ-ह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥ ” इति मनुसुमन्तुवाक्ये चाण्डा-लसिद्धान्नभोजनादौ साम्योक्तेः सत्वेपि म्लेच्छेन सह तादृशसम्बन्धे साम्यप्राप्तौ न मान-मिति चेन्नैवम् “ चाण्डालपुष्कसम्लेच्छभिक्षारसिकादिकान् । महापातकिनश्चैव स्पृष्टाल्ला-यात्सचैलकम् ॥ ” इति याज्ञवल्क्ये चाण्डालम्लेच्छयोश्च समानत्वस्य दर्शितत्वेन “ ब-हूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तदभवेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ ”

इत्यौशनसोक्तन्यायेन चाण्डालम्लेच्छयोरन्यतरानुवादेनोक्तस्य प्रायश्चित्तस्यापरस्मिन्नपि सिद्धान्तितत्वात् ।

इतः परं म्लेच्छोच्छिष्टभोजनमधिकृत्यनिर्णीयते । अत्राङ्गिराः—“चाण्डालपतिता-
दीना मुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सातपथं चरेत् ॥ षड्रात्रं च
त्रिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्वशः ।” इति चाण्डालम्लेच्छयोश्च प्रायश्चित्तविषये साम्यस्यानुपद-
मेव व्यवस्थापितत्वात् चाण्डालोच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तमेव म्लेच्छोच्छिष्टभोजनेऽपि कर्तव्य-
मिति निर्विवादम् । अत्र मनुसुमन्तुवाक्ये चाण्डालसिद्धान्नस्यानुच्छिष्टस्याष्टचत्वारिंशद्वारा-
वृत्तभोजने पातित्यस्योक्ततया सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यमिति सिद्धांतात् तावद्द्वाराचा-
ण्डालोच्छिष्टभोजने सुतरां पातित्यं द्वैगुण्ये साम्यञ्च भविष्यत्येवेत्यत्र नास्ति शंकाया अद-
सरः कस्यपि ।

सम्प्रति म्लेच्छसिद्धान्नभोजनं प्रस्तुत्येच्यते ।

तत्रापस्तम्बः “चाण्डालान्नं यदा भुक्तं ब्राह्मणायैः प्रमादतः । प्रायश्चित्तं कथं तत्र
वर्णे वर्णे विधीयते ॥ चांद्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सातपथं चरेत् । षड्रात्रं च त्रिरात्रं च
वर्णयोरनुपूर्वशः ॥” इति अत्र प्रमादत इत्यस्याग्रे सकृदित्यपि योजनीयम्, क्षत्रियादिवि-
षये आपदविषयकत्वं च मन्तव्यम्, अन्यथा पादादि न्यूनत्वं विशिष्टस्य चान्द्रायणस्यैव
तेष्वपि प्राप्तेः एतत्सर्वं शूलपाणिग्रंथे स्पष्टम् । इदञ्च सिद्धान्नविषयकमन्यथा “अन्त्या-
वसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्तु कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥
चाण्डालः श्रपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥”
इत्याङ्गिरसवाक्ये कामकृतचाण्डालान्नभोजने पूर्वोक्तापस्तम्बवाक्ये च प्रमादकृतचाण्डाला-
न्नभोजने एकप्रायश्चित्तस्य चांद्रायणरूपस्योक्तयोः परस्परं विरुद्धत्वापत्तेः । अभ्यासानभ्या-
सविषयकत्वेन तु व्यवस्थापनं न शक्यते कर्तुम्, उभयत्रापि सकृत् सकृदिति शूलपा-
णिना व्याख्यातत्वात् । तस्मादाङ्गिरसवाक्यमामान्नविषयकमापस्तम्बवाक्यं सिद्धान्नविष-
यकमित्येव व्यवस्था युक्ता । यदि तु कश्चित्प्रकृतमापस्तम्बवाक्यमप्यामान्नविषयकत्वेनैव
योजयेदुक्ताङ्गिरसवाक्याविरोधाय चोपायांतरे प्रयतेत तदात्वेन वक्तव्यम् । अस्तेव परंतु
तदानीं चांद्रायणचतुष्टयं सकृदज्ञानकृतचाण्डालान्नभोजनकर्तारं ब्राह्मणे प्रायश्चित्तं देयम् ।
“चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं भुक्त्वा पराक” इति विष्णुवाक्येनामान्नभो-
जनापेक्षया सिद्धान्नभोजने ऋतुर्गुणप्रायश्चित्तस्य बोधनात् पराकस्य द्वादशोपवासात्मक-
त्वात् । तदा प्रकृते सिषाधयिषितसिद्धान्तोऽल्पसंख्याकम्लेच्छसिद्धान्नभोजनेनैव सिद्धो
भविष्यतीत्यवधातव्यम् । यत्तु विष्णुना “चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं
भुक्त्वापराक” इत्युक्तम् तद् वलाद्भोजनविषयकमिति शूलपाणिरेवाह ॥

मनुना च “चाण्डालान्नस्यो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति” इति वाक्येनाज्ञानकृते चाण्डालान्नभोजनादौ प्रत्येकं द्वादशाब्द-

साध्यव्रतनिवर्त्य पातित्यमुक्तम् ॥ ज्ञानकृते तु चतुर्विंशत्यब्दसाध्यपारलौकिकनरकपातनि-
वृत्तिहेतुभूतप्रायश्चित्तानुष्ठानेऽप्यस्मिन् जन्मन्यव्यवहार्यत्वपर्यवसितं साम्यमुक्तम् । अनयो-
रापस्तम्बमानववाक्ययोरविरोधाय शूलपाणिना मानववाक्यस्याष्टचत्वारिंशद्वारावृत्तचा-
ण्डालान्नभोजनमज्ञानकृतं ज्ञानकृतञ्च यथाक्रमं विषयत्वेन दर्शितम् । तस्यायमाशयः सकृ-
त्चाण्डालान्नभोजने चान्द्रायणस्योक्तत्वेन चान्द्रायणे सार्द्धसप्तधेनूनां प्रतिनिधित्वेन “पत-
त्यज्ञानतो विप्र” इत्युक्तपातित्यनिवर्त्यैकद्वादशाब्दव्रतप्रतिनिधित्वस्य षष्ठ्युत्तरशतत्रयसं-
ख्याकधेनुषु सत्वेन सार्द्धसप्तसंख्याया अष्टचत्वारिंशत्संख्याया गुणेन षष्ठ्युत्तरत्रिंशतीसं-
ख्यायास्सम्पन्नत्वात् “चाण्डालान्नस्यो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च” इतिवन्म्य-
स्याष्टचत्वारिंशद्वारावृत्तभोजनविषयकत्वं सिद्धं भवतीति ब्राह्मणेऽष्टचत्वारिंशद्वारावृत्त-
भोजनस्य पातित्यप्रयोजकत्वे पादोनं क्षत्रियः कुर्यादिति प्रायश्चित्तपर्यालोचनया
चतुर्धाशपापस्याधिक्ये सति क्षत्रियं, पादद्वयस्याधिक्ये सति वैश्यं, पादत्रयस्याधिक्ये
सति शूद्रं ब्राह्मणसंमप्रायश्चित्तस्य न्यायतः प्राप्ततया क्षत्रियस्य षष्टिवारावृत्तभोजने वैश्यस्य
द्वासप्ततिवारावृत्तभोजने सच्छूद्रस्य चतुरशीतिवारावृत्तभोजने ब्राह्मणस्यैव प्रायश्चित्तम् ।

ज्ञानतोऽनुष्ठिते साम्यं च प्राप्नोति । न च चाण्डालान्नपदेन चाण्डालस्वामिकमेवान्नं
प्रतीयते न तु तत्पक्वादि प्रकृते च क्रयणेन स्वीयत्वसम्पादनात् चाण्डालान्नं तद्विषयती-
तिवाच्यम्; सिद्धान्नसिद्धान्नविचारे तत्स्वामिकत्वविचारस्य लोके शास्त्रे च कुत्राप्यदर्शनेन
चाण्डालेन पक्वान्नस्य केनापि प्रकारेण गृहीत्वा भोजने चाण्डालसिद्धान्नभोजनत्वस्य नि-
ष्पन्नत्वात् न हि चर्मकारौदनस्तुया भुक्त इत्याक्षेपे न मया चर्मकारौदनो भुक्तोऽपितु
द्रव्येण क्रीत्वौदनोमया भुक्त इति समाधायोक्ताक्षेपात् कश्चिन्मुक्तोभवति । एवं चाण्डाल-
स्पृष्टान्नभोजनस्यापि तत्र गच्छतां दुर्वारतया तस्मिन्नपि “अमेध्यपतितचाण्डालपुष्क-
सरजखलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेदिति” शंखवाक्येन सकृत्-
कृते कृच्छ्रस्य विहिततया पापाभ्यासेन प्रायश्चित्ताभ्यासे प्रायश्चित्तसंख्यापि न शक्यते
ऽध्यवसातुं कुतः पुनस्तदनुष्ठानमिति ।

इदानीं म्लेच्छदेशवासविषये पर्यालोच्यताम् ।—

“पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा ॥” इति बृहस्पतिस्मृत्या पतितगृहे सकृद्गमनमात्रकर्तुः मासोपवासस्य चान्द्रायणस्य
वा साधकत्वोक्तौ म्लेच्छैकनिवासभूते जनपदे म्लेच्छगृहे च गमनबहुकालवासभोजनकर्तुः
किं शोधकं भविष्यति । एवं गोमांसाद्यभक्ष्यभक्षणपेयपानादीनां बहूनां संभाविततया
नास्ति तेषां चातुर्वर्ण्यव्यवहारयोग्यतेति सिद्धान्त इति शिवम् ।

अत्र जन्मप्रभृतिपापानीत्यादिवाक्योक्तं षडब्दस्य बहुपापशोधकत्वन्तु मीताक्षरादर्शि-
ताभिप्रायकमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्; विस्तरभयान्नेहप्रश्नचयते ।

(१) त्रैवर्णिकैस्त्रैवर्णिकप्राह्यजलकशूद्रैश्च द्वीपान्तरं गन्तव्यमित्यत्र शिवकुमारशर्म-
सम्मतिः ।

- (२) पण्डित शिवनारायण ओझा ।
 (३) सम्मतिरेतदर्थे श्रीत्रिविक्रमत्रिवेदिनोऽत्र संसर्गसंसर्गिणां प्राकाश्यं प्राय-
 श्चित्तं कर्तव्यं न रहस्यम् ।
 (४) ईदृशार्थे सम्मतिः कैलासचन्द्रशर्मणः ।
 (५) अत्र सम्मतिः श्रीराखालदासदेवशर्मणः ।
 (६) महामहोपाध्यायश्रीशिवकुमारशास्त्रिनिर्णीतार्थे संमतीरामकृष्णशास्त्रिणः ।
 (७) श्रीजयदेवमिश्रः ।
 (८) सम्मनुतेऽत्र व्यवस्थापिमर्थे छपरास्थराजक्रीयपाठशालीयसंस्कृताध्यापकः श्री
 रघुनन्दभट्टिपाठी ।
 (९) सम्मतिरत्रार्थे श्रीहरिवंशदत्तशर्मणः ।
 (१०) श्रीमत्सूरिशिरोरत्न शिवकुमारशास्त्रिसम्मतोऽर्थे सम्भूता (समहुता) नगर-
 निवासियशोदानन्दशर्मणः सुसम्मतिः ।
 (११) अत्र लेखे सुत्रैर्वर्ण्येषु सम्मतिरथरीग्रामवासिठकरोपनाम पण्डितपंचानन श्री
 मुक्तिनाथशर्मणः ॥

चातुर्वर्ण्य-चातुराश्रम्य-व्यवस्थां समूलमुन्मूलयन्तो वर्णाश्रितनियताचारान् (कुलप्राते-
 नियताचाराणान्तु कथैव का) अत्यवमत्या अनादियमाणा भारतवर्षीयताप्रयुक्तव्यवहारा-
 नपि विधूतयन्तो म्लेच्छयवनपतितादिभिः सह भुजाना अपरांश्च तात्कालिकपातित्यहेतून्
 भृशमनुतिष्ठन्तश्चिरं सम्भृतमध्यपानाभक्ष्यभक्षणादिवासनां कृतार्थयन्तो म्लेच्छयवनाद्यु-
 च्छिष्टमृतकाचपात्राण्युपयुजानाः केचिदमी भारतभूभुवः प्रत्यन्तेषु प्रविवृतसन्तः समुद्र-
 यात्रां कुर्वन्ति । प्रत्यंतवाससमयेऽपि सर्वथा वर्णाश्रमाचारव्यवस्थां सपादघातमुपग्रन्तो
 द्वित्रवर्षाणि पञ्चषवर्षाणि वा तत्र प्रत्यन्तेषु यापयन्ति । एवं स्थितौ ततः प्रत्यागत्येमे स्वस्व-
 जातीयैः सह संव्यवहर्तुमर्हन्ति नवेति प्रश्ने न कथञ्चिदपीति धर्मशास्त्रविदः ।

पूर्वोक्तेषु दुराचारेष्वेकैकस्याप्य सदाचारस्याभ्यस्यमानस्य ज्ञानकृतस्य महापातकायि-
 ततया सर्वथा तेषामव्यवहार्यत्वात् द्विजेषु तु अनेकानर्थनिदानाया एकस्याः समुद्रयात्राया
 एव कृतेऽपि प्रायश्चित्ते व्यवहारानर्हता प्रयोजकत्वात् तथाहि प्रायश्चित्तकाण्डे पराशरः ।
 अमेधरेतो गोमांसं, चाण्डालान्नमथापिवा । यदि भुक्तं तु विप्रेण, कृच्छ्रं चान्द्रायणं
 चरेत् ॥ माधवीये संवर्तोपि—गोमांसं मनुष्यं चैव, सूतिहस्तात्समाहृतम् । अभक्ष्यं तद्
 द्विजातीनां, भुक्ताचान्द्रायणंचरेदिति तत्रैव शातातपोपि । गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्व-
 षिभिः स्मृतम् । समयं यद्यतिक्रामेत्तत्तश्चान्द्रायणं चरेदिति ॥ अगम्यागमने चैव, मद्यगो-
 मांसभक्षणे । शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगामिति ॥ अलेह्यादिलेहने अङ्गिराश्च-
 अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणामृषिकृच्छ्रविशोधनम् ॥ शूल-
 पाणावज्जिराः—चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुद्धयेत्पराक्रेण शुद्धः

कृच्छ्रेण शुध्यति ॥ मनुः—अभोजयानान्तु भुक्तान्नं शुद्धस्योच्छिष्टमेव च । जग्ध्वा मांसम-
 भक्ष्यं च, ससरात्रं यवान् पिवेत् ॥ आपस्तम्बः—अन्यानां भुक्तवाशेषन्तु भक्षयित्वा
 द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः ॥ शंखः—अमेधपतितचाण्डाल-
 पुक्सरजस्वलाकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्पृष्टं च भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरोदेति ॥ माधवीये यमो-
 शनसौः—असुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपिवा । तसकृच्छ्रपरिक्रिष्टो मौञ्जिहेमेन
 शुध्यति ॥ नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं च तथैव च । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं
 चरेत् ॥ स्मृत्यन्तरेऽपि जग्ध्वा मांसं नरणां च विड्वराहं खरं तथा । गवाश्वकुञ्जरोष्ट्राणां
 सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । कव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ॥ इति ॥ तत्रैव
 वृहदयमः—वराहैकशफानां च, काककुक्कटयोस्तथा । कव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये
 च कीर्तिताः ॥ मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च : श्वगोमयुक्तपीनां च तसकृच्छ्रं
 विशोधनम् ॥ सुरासंसृष्टभोजने मनुः—अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः
 संस्कारमर्हन्ति, त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ॥ यवन-म्लेच्छ-चाण्डाल-पतितादिसम्बन्धिषु
 वापीकूपादिष्वपि पानीयपानं निषिध्यते तथाहिः—चाण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिल-
 मग्रजः । अज्ञानाच्चैकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ तदेव प्रकृत्यापस्तम्बोपि—तत्तोयं यः
 पिवेद्विप्रः कामतोऽकामतोपिवा अकामात्रक्तभोजीस्यादहोरात्रेण कामतः ॥ इति ॥ एतेषु
 वचनेषु प्रायो यत्र विप्राधिकारिकं प्रायश्चित्तं तत्र शुद्धपर्यन्तं वर्णानुक्रमेण पादहान्या
 प्रायश्चित्तं प्रकल्पनीयम् ॥

ततश्च पूर्वोपदेशितविषयचनजातेन प्रतिषेध्यतयाऽभिहितानां गोमांसभोजन-यवन-म्लेच्छ-
 पतित-पंक्तिभोजन-सहभोजनोच्छिष्टभोजनापेयपानाद्युचितसंसर्गापातित्यहेतुभूतनवधाऽधम-
 संसर्गाणामेकैकस्य ज्ञातसतश्चिरमभ्यस्यमानस्य “उपपातकमभ्यस्तं गृहापातकवद्भवेदि-
 त्यादि” स्मृत्या निरुक्तपापेष्वेकैकस्याभ्यासे जातिच्युतिप्रयोजकतया सम्भूयभवतां तेषां
 पातकातिपातकमहापातकायिततया वर्णाश्रमिभिस्तथाविधानां त्यागस्यैव समुचितत्वात् ।

अतएव धर्मशास्त्रनिबन्धारः समुद्रयात्राया अनेकगुर्वनर्थप्रयोजकतामालोचयन्तस्तस्या
 एवैकस्याः कृतेऽपि प्रायश्चित्तं समुद्रयातुरसंव्यवहार्यतामामनन्ति ।

तथाहि पराशरः माधवीये—अन्येऽपि धर्मज्ञसमग्रप्रमाणकाः सन्तीत्युपक्रम्य—एतानि
 लोकगुप्तार्थं, कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तिताणि कर्माणि, व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

इत्यन्वयनीये—आततायिद्विजाग्रयाणां, धर्मयुद्धेन हिंस्रनम् द्विजस्याब्धौ तु निर्याणं शो-
 धितस्यापि संग्रहः ॥

इत्यतिस्फुटं दुरात्परिहार्यतोच्यते । युक्तंचैतत् द्विजवचातुर्वर्णिकत्वप्रतिनियतानिखनै-
 मितिकायाचारच्युतिरेवैकाधिककालव्यापिन्यधमत्वमादधाति किं पुनः पूर्वोक्ताधमाचारवृ-
 हिता प्रतिक्षणं म्लेच्छाचारानुकृतिः ।

तदयमर्थसंग्रहः—एषां दुराचाराणां प्रत्येकं कतिभिश्चिद्भिः पातित्यहेतुत्वं धर्मशास्त्र-
 सिद्धं बहुकालपर्यन्तं सम्भूयभवतां तेषामनुवावृत्त्यमानानां ज्ञानकृतानां च्युतिहेतुत्वमिति
 पृथग्जनोऽपि ज्ञातुमीशतेति किंवहुनाऽऽप्रेक्षितेन ।

- १ सम्मतिरत्र सीतारामशास्त्री
 २ " कैलाशचन्द्रशर्मणः
 ३ " श्रीप्रियनार्थदेवशर्मणः
 ४ " श्रीराखलदासदेवशर्मणः
 ५ " श्रीजयनारायणशर्मणः
 ६ सीताराम शास्त्री-द्राविडोऽपिसम्मनुते
 ७ सम्मतिरत्र वामाचरणशर्मणः
 ८ " श्री श्रीशर्किरदेवशर्मणः
 ९ सम्मतिरत्रार्थे नागेश्वरपन्तधर्माधिकारिणः
 १० " घाटेइत्युपाहमहादेवशास्त्रिणः
 ११ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थां हठात्समूलमुन्मूलयन्तो म्लेच्छदेशे समुद्रमार्गेण गत्वा
 स्वस्वजातिविरुद्धं विरकालं व्यवहरन्तोऽव्यवहार्या इति
 संमनुते पट्टवर्द्धनोपाहस्तात्या शास्त्री
 १२ " दामोदरशास्त्री च
 १३ " सुधाकरद्विवेदी च
 १४ " पं० भागवताचार्याणां सम्मतिः
 १५ सम्मतिरत्र महिमादत्तामिहोत्रिणः
 १६ " प्रयागदत्तत्रिपाठिनः
 १७ " हयग्रीवाचार्यस्यापि सम्मतिः
 १८ " पञ्चाननशुक्लः
 १९ " स्वामी राममिश्रशास्त्री

अथाव्यवहरणीयपतितसंसर्गे प्रायश्चित्तम्

पतितसंसर्गे " एभिस्तु संवसेद् यो वै वत्सरं सोपि तत्सम " इति याज्ञवल्क्यवा-
 क्येन संवत्सरव्यापिसंसर्गे द्वादशाब्दस्योक्तेरल्पदिनव्यापिसंसर्गे " भागहारः कार्य " इति
 शूलपाणिलेखात् एकदिनसंसर्गे एक धेनुर्देया । एतच्च लघुसंसर्गे ।

राजनैकपात्रभोजनोच्छिष्टभोजनादिसंसर्गे तु प्रायश्चित्तान्तरम् तत्र पतितोच्छिष्टभोजने
 " चान्द्रायणं चरेद्विप्र " इत्याशुक्तेः अष्टौ धेनवो ब्राह्मणस्य, षट् क्षत्रियस्य, चतस्रो
 वैश्यस्य, द्वे शूद्रस्येति बोध्यम् । एकपात्रभोजनरूपसंसर्गस्य तु प्रसंगाभावान्नोच्यते
 प्रायश्चित्तम्

इति मन्यते शिवकुमारशर्मा

प्रायश्चित्तं रिक्ताशनिवारायतिरिक्तदिने कार्यम् ।

तत्पूर्वदिने नखकेशादिबपनं कृत्वा रात्रौ घृतं प्राश्य द्वितीयदिने प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
 केशानां धारणार्थं तु द्विगुणम् ।

॥ श्रीः ॥

समुद्रयानादिशास्त्रार्थसिद्धान्तसंग्रहः

मुख्यपीठशृंगेरीमठाधिपतिश्रीमत्परमहंसपरिव्रा-
 जकाचार्यजगद्गुरुश्रीमच्छंकराचार्याणां तथा मु-
 ख्यविद्याधिपीठ वाराणसीपुरीस्थाणां महाम-
 होपाध्यायपदधारिप्रभृतीनां वेदशास्त्रसं-
 पन्नानां पण्डितानामन्यदेशीयानां
 पण्डितानां च संमतः

अयम्

मुंबापुरीकर्नाटकभुद्रणालये

मुद्रितः

शके १८२७.

सन् १९०६.